

93.00
ДМИТРО КИСЛИЦЯ

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Частина I

Торонто

1974

Канада

ДМИТРО КИСЛИЦЯ

**ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Частина I

Фонетика і морфологія

Сьоме видання

Торонто

1974

Канада

PUBLISHED BY NOWI DNI
28 Northcliffe Blvd.,
Toronto 4, Ont., Canada
Printed by Time Press Litho Ltd.

ВСТУП

Граматику української мови ділиться на три основні частини: на фонетику, морфологію та синтаксис.

Фонетика — це наука про звуки.

Морфологія — це наука про будову слів та їх відмінювання.

Синтаксис — це наука про будову речення, зв'язок слів у ньому та зв'язок між реченнями.

У зв'язку з фонетикою та морфологією ми вивчаємо правопис і правильну вимову звуків та слів. У зв'язку з синтаксисом ми вивчаємо пунктуацію, цебто правила про вживання розділових знаків, як крапка (.), кома (,), двокрапка (:), середник (;), знак питання (?), знак оклику (!) та інші.

Вивчаючи граматику, ми пізнаємо закони, покладені в основу творення нашої мови. У цій граматиці ми будемо вивчати закони української літературної мови. Вивчення граматики дуже помагає свідомому засвоєнню норм правильної, літературної мови — письмової і усної.

ФОНЕТИКА

ЗВУКИ І ЛІТЕРИ

Розмовляючи, ми користуємось певними звуками. Пишучи, ми вживаємо відповідні літери. Кожна мова має свою систему звуків і літер. Звуки ми вимовляємо і чуємо, а літери пишемо і бачимо.

Літерний склад української мови називаємо українською абеткою. Українська мова має 33 літери, а саме:

А а, Б б, В в, Г г, І і, Д д, Е е, Є є,
а бе ве ге ге де е є

Ж ж, З з, И и, І і, Ї ї, Й й, К к, Л л,
же зе и і ї й ка ел

М м, Н н, О о, П п, Р р, С с, Т т, У у,
ем ен о пе ер ес те у

Ф ф, Х х, Ц ц, Ч ч, Ш ш, Щ щ,
еф ха це че ша ще

Ю ю, Я я Ъ ъ
ю я

Цієї кількості літер вистачає для українського письма, себто для позначення всіх звуків української мови. Більшість українських літер відповідає одному певному звукові, але є літери, що означають складні звуки — сполуку двох, а то й трьох різних звуків. Наприклад, літера Ц означає сполуку двох звуків — Т і С (т+с=ц), Ч — сполуку Т і Ш (т+ш=ч), а Щ — це сполука аж трьох звуків: Ш, Т і Ш. Звуки Я, Ю, Є, Ї — також складні: Я — це сполука Й і А (й+а=я),

Ю — сполука Ї і У ($\text{й}+\text{у}=\text{ю}$), Є — сполука Ї і Е ($\text{й}+\text{е}=\text{є}$), а І — це сполука Ї і І ($\text{й}+\text{і}=\text{ї}$).

І навпаки, е в українській мові такі звуки, що не мають одного письмового знака, тому для їх відтворення вживаємо дві літери: це звуки ДЗ і ДЖ.

Так званий знак м'якшення (ь) — це тільки літера, бо вона не має свого звукового відповідника.

ГОЛОСНІ І ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

За умовами творення і характером звучання всі звуки діляться на голосні і приголосні.

До голосних належать: а, о, у, е, и, і.

До приголосних належать звуки: б, в, г, ґ, д, ж, дж, дз, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ. Звук й — це напівголосний звук в українській мові.

Я, Ю, Є, Ї — це теж голосні звуки, але ми їх не перераховували в списку голосних тому, що це було б повторення А, У, Е, І. Ці складні звуки (я, ю, е, ї) називаються йотованими голосними звуками. Така їх назва походить від того, що в складі кожного з цих звуків є Ї (йот).

ПОДІЛ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ НА ГРУПИ

За характером звучання приголосні звуки ділимо на дзвінкі і глухі, цебто на такі, в яких переважає голос, і на такі, в яких переважає шум.

До дзвінких належать приголосні звуки б, в, г, ґ, д, ж, дж, з, дз, л, м, н, р, а до глухих к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.

Залежно від місця, де твориться звук, приголосні діляться на такі групи:

- 1) г у б н і: б, п, в, м, а також ф, хоч цей останній ще називається губнозубним.
- 2) передньоязикові: д, т, з, дз, с, ц, р, л, н.
- 3) середньоязикові: ж, дж, ч, ш, щ, й.
- 4) задньоязикові: ґ, к, х.
- 5) гортанний звук: г.

НАГОЛОС

Українська мова не має постійного наголосу, як це є в деяких інших мовах. Наприклад, у французькій мові, як правило, наголос припадає на останній склад слова, у польській — на передостанній, а в англійській наголошується переважно перший склад. Щоб читач не помилився, а робив правильні наголоси, на письмі вживається окремий значок наголосу над відповідним голосним звуком. Слід пам'ятати, що цей значок ставиться тільки над голосними звуками, бо приголосні не бувають наголошені.

Здебільшого знак наголосу ставиться в словах, що можуть бути для декого сумнівними щодо наголосу, а також у тих словах, що можуть мати більш ніж один наголос, залежно від значення слова. Наприклад, треба вимовляти (наголошувати) **прош^у**, **роблю**, **пиш^у**, **каж^у**, **з^авжди**, **пра^пор**, а щоб читач не сумнівався і не вагався (не помилявся), в таких випадках помагають йому поставлені, де слід, наголоси. З цією ж метою ставляться знаки наголосу в словах, що можуть мати кілька наголосів, від яких залежить значення слова: **дор^бга** (шлях) і **дорог^а**, **вин^бсити** (що робити) і **ви^носити** (що зробити) та інші.

Знак наголосу буває потрібний лише в словах, що мають не менше двох складів.

Вправа 1. У підкреслених словах поставити, де слід, знак наголосу.

Я син **на**роду, що вгору йде (І. Франко). Було колись в **У**країні — ревіли гармати (Т. Шевченко). Я на гору **к**руту, крем'яную, **б**уду камінь **т**яжкий **п**ідіймать; і **н**есучи вагу ту страшную, **б**уду **п**існю **в**еселу **с**півать. (Леся Українка). **М**ово **р**ідна, **с**лово **р**ідне! Хто вас **з**абуває, той у **г**рудях не **с**ерденько, а лиш камінь має (С. Воробкевич).

ПРАВОПИС НЕНАГОЛОШЕНИХ Е, И.

1. Виразно чуємо в слові лише наголошені звуки. Ненаголошені звуки вуха сприймає нечітко, а тому буває іноді сумнів щодо **Е** або **И**.

Щоб упевнитись, що треба писати — **Е** чи **И**, треба так змінити слово, щоб наголос припав на сумнівний склад:

весло — вёсла, менé — до мéне, тебе́ — у тебе́, верба́ — вёр-
би; писа́ти — пи́шемо, диві́тись — дівимось, вишне́вий —
ви́шня.

2. Випадати може **Е**, а не **И**, отже писати слід літеру **Е**, коли сумнівний голосний (чути середній звук між **Е** і **И**) може випадати при відповідній зміні слова. Наприклад: січень — січня, хлопець — хлопця, горобець — горобця.

3. У наростках **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ечк-**, а також у частці **НЕ** пишеться тільки **Е**:
невóленька, тихéсенько, sóнечко, незаба́ром.

Вправа 2. Переписати і вставити, замість крапок, потріб-
ну літеру — **Е** або **И**.

Тихес...ньоко віт...р віе, ст...пи, лани мріють. Р...ве та
стогне Дніпр ш...рокий, с...рдитий віт...р зав...ва. С...чі в гаю
перекл...кались, та ясен раз-у-раз скр...пів. (Т. Шевченко).
Гл...бокий Прут блиснув врешті з-за пр...бережних верб. У
хату вл...тіла ластівка. (М. Коцюбинський). Стоїть гора в...
сокая, з...лений гай шумить. Чутка у декого була така, що ніби
щука та частенько, як тільки зроб...ться т...мненько, л...сичці
шле то щупака, то сот...ньку карасиків ж...веньких, або л...н-
ків гарненьких (Л. Глібов). Т...че річка н...величка з в...ш-
невого саду. Пл...ве човен без в...сельця (Нар. творчість).

З В У К О З М І Н А

ГОЛОСНІ ЗВУКИ

Чергування О, Е з І

1. Первісні звуки **О** та **Е** переходять в **І** лише в закритих
складах, цебто в таких складах, що закінчуються на приголос-
ний звук. Склади, що закінчуються на голосний звук, назива-
ються відкритими. Напр.: бо-би — біб, во-ли — віл, сно-пи —
сніп, но-си — ніс, во-зи — віз; се-ло — сіл, ле-жу — ліг, се-
ми — сім. Як бачимо, в слові боби маємо о тому, що склад бо
— відкритий, а опинившись у закритому складі біб, те саме о
змінилося на і.

Ось іще приклади того, як чергуються звуки О, Е з І.

У відкритому складі:

У закритому складі:

о - і:	ко-ні	кінь
	то-ки	тік
	со-ки	сік
	во-ля	віль-ний
	ко-зи	кіз
	го-ни	гін
	спо-со-би	спо-сіб
	до-ми	дім
е - і:	ве-ду	вів
	ве-зу	віз
	ме-жа	су-між-ний
	о-се-ни	о-сінь
	те-ля	тіль-на
	ме-ту	за-мів

Але є випадки, коли звуки О, Е не переходять в І в закритих складах, а саме: якщо О, Е — випадні: **р а н о к** (ранку — звук **о** випав), **с о н** (сну), **д е н ь** (дня — звук **е** випав), **х л о п е ц ь** (хлопця) та ін.

2. У сполученнях **-оро-, -оло-, -ере-, -еле-, -ор-, -ов-, -ер-, -ев-**, якщо вони стоять між приголосними: **порох, голод, очерет, шелест, торг, шовк, серп, певний**. А якщо сполучення **-ор-, -ер-** не стоять між приголосними, тоді звуки О, Е можуть переходити в І: **тхір, збір, вечір** та інші.

3. У словах, запозичених з інших мов:

- а) з церковнослов'янської: **закон, Бог, народ** (але й **нарід**), **Олег, потоп, вод**;
- б) з польської: **словник, істот**;
- в) з російської: **погром, завод**;
- г) з неслов'янських мов: **атом, том, кордон, агроном, інженер, президент**,

4. У наростках **-очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -енк-**: **хатиночка, річечка, рибонька, доленька, Дорошенко**.

І навпаки, в деяких словах маємо в відкритому складі І, а не О чи Е, як мало б бути: **к і л о к** (під впливом форм **к і л к а**,

кілки...), заробіток (під впливом заробітки, заробітків...), стілець (стільці, стільців...) та інші.

Вправа 3. Утворити закриті склади в таких словах:

доми, роки, лебеді, вони, ночі, соли, каменя, куреня, гості, лою, гною, болю, соку, дроту, двору, закони, телефони, слово:

Вправа 4. Утворити з закритих складів відкриті, щоб замість і, ї, де це можливе, стали О, Е (Є): Київ, Львів, Харків, Канів, камінь, осінь, ячмінь, корінь, віз, шкіл, піль, батіг, він, вівця, гусінь, лебідь, ніч, сніп.

Вправа 5. Переписати. Слова, що в дужках, написати в потрібній формі.

Теплого (вечір) зустрічались на вулиці. (М. Коцюб.). Коло річки, коло (бід) два голуби пили воду. (Нар. пісня). Дзюба того ж таки дня пропав з (дім). (В. Барка). Вона виттям лихого (грим) прийшла до радісного (дім). (П. Тичина). Рясно падали (зір), земля часом двигтіла під (ніг). (Ю. Яновський). Пізньої (осінь) поверталися чумаки додому. На чужині — нема (радість). Я бачив (лебідь). Вони збирають (ягід). Тут посіяно багато (ячмінь).

Чергування І — Й, У — В

Ненаголошені І, У можуть чергуватися з відповідними іншими звуками — І з Й, У з В: він іде, вони йдуть, ліс і поле, ліси й поля; зустріч у Києві, зустріти в Києві, наш учитель, наша вчителька.

Правило цього чергування таке: пишемо І, У, якщо попереднє слово кінчається на приголосний звук (він іде, день і ніч; кіт у хаті, ніж упав), а Й, В — якщо попереднє слово кінчається на голосний звук (вони йдуть, коти в хаті і т. д.).

Чергування І — Й, У — В пояснюється схильністю української мови уникати збігу як голосних, так і приголосних звуків.

Але цього чергування (і — й, у — в) не буває в таких випадках:

- 1) якщо І, У наголошені: ірій, істик, улик, ухо;
- 2) якщо чергування змінює значення слова або утруднює вимову: управа (міська), установа, уява, умова, утруд-

нення, узбережжя, вправа (гімнастична, письмова), влада, враження; живуть в Умані, була у вдовиченка та ін.;

3) у власних назвах та в словах, запозичених з інших мов: Умань, Удай (річка), Урал, Україна (хоч у віршах буває Вкраїна); улан, унісон, університет, Врубель.

Крім того, **І, У** не заміняємо на **Й, В**, якщо перед ними є розділовий знак: **І** день іде, і ніч іде; потрібна павза: **І** ось вони у Лаврі; на початку речення: **У** лісі вже було темно; при перелікові: **Ліси, поля і луки** вкрилися снігом; в заголовках: **Життя і боротьба, Батьки і діти**; при протиставленні: **Були там** дорослі і діти, тутешні і приїжджі.

Примітка: Прийменник із пишемо тоді, коли попереднє слово кінчається на приголосний звук, а **з**, коли попереднє слово кінчається на голосний (привіз із міста, привезли з міста).

Вправа 6. Переписати, вживаючи одне з двох те, що в дужках.

Повертались (з, із) Криму, вийшов (в, у) люди, цвях (в, у) ...битий, прокинувся (в, у) ...досвіта, прийшов (в, у) ...читель до (в, у) ...чителя, як (в, у) воду (в, у) ...пав, так (в, у) нас, як (й, і) (в, у) вас, (в, у) умілого руки не болять, збірник (в, у) ...прав з арифметики, заночував (в, у) Умані.

Чергування інших голосних звуків

Українська мова має ще багато випадків чергування різних голосних звуків, як **а - о** (ламати — ломити, помагати — допомогти), **и - е** (вибирати — беру, стирати — стер), **і - е** (літати — летіти, чіпати — зачепити), **и - і** (сидіти — сісти, ліпити — липнути), **и - о** (пити — поїти, гнити — гноїти), **я - ю** (трясти — трусити) та інші. Ці явища досить складні, вимагають багато пояснень і ще більше вправ, щоб їх зрозуміти й засвоїти, а тому воліємо тут порадити таке: в разі потреби, коли виникають сумніви і труднощі, як саме написати те чи те слово, — вдатися до правописного словника.

Асиміляція (уподібнення) деяких голосних звуків

Це явище властиве не тільки українській мові. В українській мові частина цих явищ (уподібнення звуків) стала вже нормою письма (правопису), а частина є лише у вимові.

Наприклад, ненаголошене **о** уподібнюється до наступного **у**: **г о л у б к а** вимовляється майже як **г у л у б к а**, **г о д у в а т и** — як **г у д у в а т и**, **н о ч у в а т и** — як **н у ч у в а т и**. Так само ненаголошене **о** наближається в вимові до **у** і перед складом з **і** або **и**: **о б і д** — вимовляється як **убід**, **могила** — **мугила**. Але в цих випадках все одно пишемо тільки **о**.

А в багатьох словах уподібнення ненаголошеного **о** до **а** чи **я** вже стало правописною нормою, а тому ми пишемо **калач**, **качан**, **хазяїн**, **халява**, **ганчар**, **паламар**, **багатий**, **багатир** (але і **богатир** — у значенні **силач**) **монастир**, **гарячий**, **гаразд**, **галявина** та інші.

Примітка: Слід уникати у вимові й на письмі такої хибної заміни **о** на **а**, як **зазуля**, **зарабляти**, бо ці слова треба вимовляти й писати тільки з **о** — **зозуля**, **заробляти**.

Вправа 7. Скласти речення на такі слова: **сидіти**, **сісти**, **помагав**, **поміг**, **приліплю**, **прилипла**, **летять**, **літають**.

Вправа 8. Списати і підкреслити в словах, поданих чорним друком, літери **а**, що походять з **о**.

1. У нашій крамниці **калачі** продаються. 2. Прийшло до нас **багато-багато** людей, посідали на **галявині** та й балакають про се, про те. 3. Нову школу збудували коло **монастиря**. 4. До **хазяїна** прийшли гості. 5. Горшки роблять **ганчарі**.

ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

Вимова і правопис

У слові чи реченні не всі дзвінки приголосні, як і голосні, ми чуємо виразно. Наприклад, глухий приголосний **с** чуємо як **з** в кінці слова перед початковим дзвінким звуком наступного слова: **запас дров**, **приніс драбину**. Але не всі приголосні змінюються в вимові. Звуки **м**, **н**, **р**, **л** (сонорні) лишаються однакові при всіх можливих збігах звуків.

У зв'язку з цим слід знати таке: глухі приголосні стають у вимові дзвінкі перед дзвінкими в тому самому чи наступному слові — **Великдень**, **боротьба**, **просьба**, **будеш дома**, **серп затупився** (виділені **к**, пом'якшені **т**, **с** та **ш**, **п** чуємо як дзвінкі **г**, **д**, **з**, **ж**, **б**).

Сонорні приголосні (**м**, **н**, **р**, **л**) не мають відповідників серед глухих звуків, а глухий приголосний **ф** — не має від-

повідника дзвінкого. Щождо дзвінких в та й, то вони в українській мові належать до окремої категорії також: й — це півголосний звук, а в в кінці слова і в середині слова перед приголосним також має характер напівголосного. Це така особливість цього звука в українській мові, а в інших мовах, як, наприклад, польська і російська, він вимовляється в кінці і в середині слова перед глухим приголосним як ф (Кракув — Кракуф, Краков — Кракоф).

Але цілком виразно чуємо всі приголосні тоді, коли вони стоять:

- а) перед голосними — буда, хата;
- б) перед м, н, р, л — змінити, різниця, брати, мерзлий, кислий, пісний;
- в) дзвінкий перед дзвінким — розбити, відгадати, обдумати, роздобути, між домами;
- г) глухий перед глухим — пустити, хатка, проспати, мушка, тупіт почути.

Щоб не зробити правописної помилки під впливом вимови приголосних, слід для певности так змінити слово, щоб сумнівний приголосний можна було почути виразно: боротьба — боротися, леміш добрий — леміші, леміша; лемішка — лемішечка, горох зелений — гороху і т. д.

Вправа 9. Переписуючи, лишити потрібну літеру (одну з двох, що в дужках).

Запоро(ж,ш)ці, гур(д,т)ки, гру(т,д)ка, бу(д,т)ка, дорі(ж,ш)ка, поро(ш,ж)ки, ни(д,т)ки, ді(х,г)тяр, во(г,х)кий, ю(ж,ш)ка, нахі(т,д)ка, у кни(з,ж)ці, ягі(д,т)ка, виса(д,т)ки, вишкре(б,п)ки.

Подвоєння приголосних

Між голосними приголосний здовжується (на письмі — подвоюється), якщо за ним був колись **Ь** : життя (колись **житъ**), весілля, знання волосся, мотуззя, безладдя, збіжжя, клоччя, піддашшя, сіллю (колись **солю**), міддю, тінню, ніччю, розкішшю; суддя, рілля, браття, Ілля та ін.

Але подвоєння не буває, якщо в такого типу словах є поряд другий приголосний: *листя, пересердя, підзамчя, щастя; старістю, смертю*. Не буває подвоєння в тих же словах на кінці: *питань, завдань* (бо подвоєння можливе тільки між двома голосними).

Ніколи не подвоюються губні (**б, п, в, м**), задньоязикові (практично це відноситься тільки до **к**) та **р**: *любов'ю, безголов'я, здоров'я, безхліб'я, пір'я, Лук'ян*.

Ще буває подвоєння при збігові однакових приголосних: *оббити, віддати, беззубий, заввишки* (приросток кінчається, а корінь починається на той самий приголосний); *сонний, кінний, осінній, годинник* (корінь кінчається, а наросток починається на той самий приголосний). А також: *розрісся, трясся, нісся, пасся* (збіг кореневого **с** із часткою **-ся**).

Подвоєне **н** пишеться в таких словах, як *здоровенний, силенний, страшенний, численний*, а також *несотворенні, невблаганний, непримиренний, неказаний, здійснений, священний, старанний*.

Подвоєння приголосних маємо ще в таких словах, як *овва, Ганна, панна, манна, ванна, бонна, тонна, вілла* та ін.

Вправа 10. Пояснити подвоєння приголосних у словах: *збіжжя, багаття, папороттю, міццю, податтю, зусилля, створіння, насіння, письменник, піддовбати, нісся, туманний, роззброїти*.

Вправа 11. Перепишуючи, вставити, де треба, пропущені літери.

Розкішні куші здіймали догори, мов руки, цупке галу...зя (М. Коцюбинський). Глядить, аж суне вовк, такий страше...ний та здорове...ний. (Л. Глібов). Садок поволі розрі...ся, мов ліс (П. Мирний).

Зацвіли перші квіти на узлі...сі. Північна частина України називається Полі...сям. Заець о...біг нас на такій ві...далі, що шкода було й стріляти. Яке корі...нячко, таке й насі...нячко. На час...тя, сьогодні було тепло.

Чергування приголосних звуків

Приголосні звуки **г, к, х** перед **і** змінюються на **з, ц, с** — *книга* — в *книзі*, *рука* — в *руці*, *сваха* — *свасі*, а перед **е** та **и** вони змінюються на **ж, ч, ш** — *книжечка, Ольжич, рученька, свашин*.

Це чергування в українській мові встановилося дуже давно, а тому воно не поширилось на деякі **е**, **и** та **і** новішого походження. Чергування це можливе перед **і** з старого **Ѣ** (нозѢ), але його немає перед **і** з **о**, **е** (перехід **о**, **е** в **і** у закритих складах) гість, кінь, похід. Звуки **г**, **к**, **х** не чергуються тепер із **ж**, **ч**, **ш** перед тим **и**, що походить із старого **Ы** (руки, ноги, глухыѢ), або перед **и**, де колись було **о** (глухой, глухое).

Ось іще по кілька прикладів на чергування цих приголосних звуків:

г (г) — з — ж:

ріг — на розі — ріжечок, наріжний
друг — друзі — друже, дружній, дружний
плуг — у плузі — плужечок, плужник

к — ц — ч:

Наталка — Наталці — Наталчин
рибалка — рибалці — рибалчити
молоко — в молоці — молочний
жінка — жінці — жінчин
байрак — у байраці — байраче, байрачний

х — с — ш:

Терпелиха — Терпелісі — Терпелишин
стріха — у стрісі — острішина
дух — на дусі — душити

Вправа 12. Змінити подані нижче слова так, щоб було чергування **г**, **к**, **х** з відповідними приголосними звуками, як показано вище на прикладах.

Явдоха, Солоха, дух, яблуко, дуга, вухо, ручка, мірка, порох, морока, око, вага, ломака, гайдамака, небога, гирлига, завірюха.

Чергування приголосних перед наростками

Приголосні звуки **к**, **ц** перед наростком **-чин** чергуються з **ч**: козак — козаччина, німець — Німеччина, Донець — Донеччина, Підгайці — Підгаєччина, Кагарлик — Кагариччина.

Перед наростком **-н-** приголосні **к**, **ц** також змінюються на **ч**: вік — вічний, сагайдак — сагайдачний, дяка — вдячний, пшениця — пшеничний, сонце — сонячний, кінець — конечний, молоко — молочний.

Примітка: але рушник, рушниця, мірошник, соняшник.

Перед **-ський, -ство** приголосні змінюються так:

а) **г, з, ж + -ський, -ство** дають **-зький, -зтво**: Прага — празький, убозтво, Париж — паризький, Кавказ — кавказький, Збараж — збаразький і т. д.

б) **к, ц, ч + ський, -ство** дають **-цький, цтво**: бурлака — бурлацький, Городок — Городецький, Довжок — довжецький, молодець — молодецький, лайдак — лайдацтво, Кам'янець — кам'янецький, Гадяче — гадяцький, ткач — ткацтво;

в) **х, с, ш** перед **-ський, -ство** випадають: чех — чеський, черкес — черкеський, товариш — товариський, товариство, але лях — лядський.

У деяких чужомовних словах не буває тут зміни **х** на **с**, **к** на **ц**, **г** та **ґ** на **з**: Цюріх — цюріхський, Нью-Йорк — нью-йоркський, Вінніпег — вінніпегський.

Інші приголосні взагалі не змінюються перед наростками **-ський, -ство**: братерство, багатство, студентство, студентський, людський, людство, сусідський, шведський (вимовляються: брацтво, брацький, людзький, шведзький).

Вправа 13. Переписати, а в підкреслених словах пояснити чергування приголосних.

1. Хоч погода була сонячна й суха, та дув холодний осінній вітер. 2. Спершись руками на рушницю, Рудик стежив очима за табуном диких гусей. 3. Поївши молочної каші, Петрик схопив смачну пшеничну пампушку і миттю вибіг надвір. (З творів М. Коцюбинського). 4. Кайдашиха принесла гостинці, роздала Маланчиним дітям (І. Нечуй-Левицький). 5. З усього села зібралося на луці веселе парубоцтво. 6. З раннього ранку защебетало в лісі птаство.

В Ж И В А Н Н Я З Н А К А М ' Я К Ш Е Н Н Я

Приголосні звуки можуть бути тверді і пом'якшені. М'яко вони вимовляються в сполученнях з йотованими **я, ю, є** та **з і** — няня, дядина, сядемо, тютюн, люди, діти, сіни.

Але там, де треба позначити м'якість приголосного, на письмі вживається окремії знак м'якшення — **ь**: день, ку-жіль, ведмідь, оселедець, юнацький, трюх.

Знак м'якшення може стояти в кінці і в середині слова.

1. В кінці слова: сіль, ходить, носять, хлопець, учитель.

2. В середині слова після м'яких приголосних: дядько, синька, сильний, гляньмо, візьми, цього, у нього, третього, український, запорізький, сільський, пальці, черешенька, зіронька.

Але знак м'якшення не вживається в словах: різкий, в'язкий, боязкий, жаский (від жах), баский, плоский, порський.

Ніколи не вживається знак м'якшення після губних — б, п, в, м та ф, шиплячих — ж, ч, ш, щ, задньоязикових — г, ґ, к, х та р у кінці слова і складу (кобзар, Харків).

У сполученнях -лч-, -лц- (з -лк-) також не вживається знак м'якшення, хоч у вимові чути м'яке л: гілці, на гілці, гілчастий (гілка); Наталці, Наталчин (Наталка).

А також у словах: пужално, ціпилно, істичилно та ін.

Вправа 14. Переписуючи, вставити де треба, знак м'якшення (замість крапок).

1. А у мене пташки все співають піс...ні (Б. Лепкий).
2. Дві високі гіл...часті смереки край заснулого саду стоять. Місяць тіні од їх одбиває, осрібляючи віти ряс...ні, піт...ма ж тіл...ки внизу покриває ті кущі, що схиляють...ся в с...ні (Гр. Чупринка).
3. Учора мій сусід купив собі коня із табуна, татарс...кого, презлого, такого жвавого, такого вже бас...кого. (Євген Гребінка).
4. Тільки тепер помічає Маланка, що за нею пос...пішає хлопець з гурал...ні.
5. Бул...башки скачут... від крапел... скрізь по воді. (З творів М. Коцюбинського).

Рибал...чина дочка ходить до школи з Натал...чиним сином. Трет...ого д...ня школярик купив собі олівець син...ого кол...ору.

ВИПАД ПРИГОЛОСНИХ

Збіг кількох приголосних в одному слові обтяжує вимову. Щоб цього уникнути, допускається спрощення (випад) в деяких групах. У групах -ждн-, -здн-, -стн-, -стл-, -слн- випадає середній звук: тиждень — тижня, виїзд — виїзний, празник (замість празник), борозна (від бороздити), честь — чесний, вісті — вісник, користь — корисний, щастя — шасливий, масло — масний, мислити — умисний і т. д., але шістнадцять, пестливий, кістлявий.

Вправа 15. Утворити нові слова так, щоб д, т в них випали:

звістка, пошесть, заздрість, розстелити, блискати, свист, жалість, радість, область, капость, пропасть, піст, хрест.

СКЛАД. ПЕРЕНЕСЕННЯ СЛІВ.

1. Складом зветься частина слова, в якій є один голосний звук. Крім голосного звука, до складу може входити один або й більше приголосних. Приклади: **ха-та, я-го-да, га-ї, по-ї-ха-ти, міц-ний, стри-ба-ти, мо-роз.**

2. Переносити з рядка в рядок можна лише цілі склади. Наприклад: **ко-заченьки, коза-ченьки, козачень-ки; ве-селий, весе-лий.**

Слід пам'ятати, що:

- а) не можна переносити або залишати в рядку одну літеру;
- б) літеру **ь** (знак м'якшення) не можна відокремлювати від попередньої літери, цебто переносити можна тільки так: **глянь-те, візь-ми, цить-те;**
- в) односкладовий приросток не можна розривати: **роз-орати (а не ро-зорати), під-палити (а не пі-дпалити), над-ломити.**
- г) не можна розривати літер **дж, дз**, якщо вони становлять один звук: **хо-джу, ви-їж-джа-ти, за-дзво-нити.**

Вправа 16. Відокремити в кожному слові рисками склади так, як їх можна поділити.

Вишивати, Канада, Америка, Австралія, Італія, країна. Україна, Дністер, річка, підобрати, розповісти, поверх.

Вправа 17. Поділити рисками кожне слово так, як можна це робити при перенесенні частини слова.

Приклади: **за-дзеленчати, задзе-ленчати, задзелен-чати, задзеленча-ти; біль-шенький, більшень-кий; опо-відати, опо-ві-дати, оповіда-ти; по-ліція, полі-ція.**

Загроза, небезпека, принаджувати, армія, евакуація, грайливий, єднання, заїжджати, осінь, сільський, океан, пароплав, морський.

В Ж И В А Н Н Я А П О С Т Р О Ф А

1. Апостроф ставиться після губних приголосних перед йотованими: б'є, п'є, в'янути, м'яч, в'їхати.

Але пишемо без апострофа такі слова, як **свято, цвях, різдвяний, тьмянний, морквяний** та інші, бо тут перед губними є один або й більше приголосних, які належать до кореня того самого слова.

А якщо приголосний, що перед губним, не належить до кореня (приросток), тоді апостроф ставиться: **зв'язати, розм'якнути, обв'язати** і т. д.

2. Апостроф ставиться ще після **р**, якщо **р** не творить одного складу з йотованим: **узгір'я, пір'я, подвір'я, бур'ян** та ін. Але пишемо **рябий, рясний, буря, буряк, говорю**, бо **р** входить до одного складу з йотованим і вимовляється зливо.

3. Після всіх приростків, що кінчаються на приголосний, перед йотованими апостроф ставиться: **від'їхати, під'юджувати, з'ясувати, об'єднатись, з'явитись** і т. д. Слово **зява** (у риби) пишеться без апострофа, бо з не приросток, а кореневий звук.

4. Апостроф ставимо в запозичених з інших мов словах: **об'єкт, суб'єкт, п'еса, п'єдестал, П'єр, інтерв'ю** тощо.

Але в багатьох чужомовних словах перед **ю** після губних та **р** апострофа не ставимо: **бюро, бюджет, Брюссель, Бюртемберг, Мюллер, Мюнхен** та ін.

Перед **ї** після всіх приголосних ставимо апостроф, бо цей йотований ніколи не вимовляється з приголосними звуками зливо. Слід пам'ятати, що там, де ставиться апостроф, приголосний вимовляється твердо і не зливається з йотованим звуком. **К** в словах **Лук'ян, Монтеск'є** вимовляється твердо і не зливається з **я, є**, а тому в таких словах вживається апостроф. Це саме і щодо губно-зубного приголосного **ф** — **мереф'янський** (від назви міста **Мерефа**).

Вправа 18. Пояснити вживання апострофа в словах: **м'язи, з'їсти, м'ясо, підгір'я, хлоп'ятко, зів'ялий, сім'я, з'єднати, прем'єр, вп'явся, Монтеск'є.**

Вправа 19. Списуючи, поставити, де треба, апостроф.

1. Прицмокує в чорнобилі кропивянка, щось белькоче чижик з високого вяза (П. Мирний). 2. За святую правду-волю розбійник не стане, не розібе живе серце за свою країну **Бють** пороги, місяць сходить, як і перше сходив... (З творів Т. Шевченка).

Різдвяний, тьмяний, полумяний, барєр, цвяшок, солові, червяк, Лукянівка, Лубянка, прямий, надіхати, імя, курер рівера, звязок.

КОЛИ ПИШЕМО ЙО АБО ЇО

На початку слова і складу пишемо **йо**, а в середині складу — **ьо**. Приклади: **Йосип, йому, гайок, район; мальований, цього, літнього.**

Вправа 20. Списуючи слова, вставити, замість крапок, **йо** або **ьо**.

Зна...мий, бад...рий, сер...зний, с...годні, схвил...ваний, син...го кол...ру, га...вий, вір...вка, мал...ваний, Нью...рк.

В Ж И В А Н Н Я Г

1. Пишемо і вимовляємо **г** в таких українських словах (і тих, що ми їх уже вважаємо за українські): **ганок, гатунок, гава, газда, галаган, гандж, гвалт, гвинт, гедзь, гирлига, джигун, дзиґа, дзиґлик, дзиґарі, гніт, гонта (але козак Гонта), грати, grindжолі, ґрунт, гудзик, гуля, гуральня; а також: гегати, герготати, дригати, гигнути, гирувати.**

2. У чужих словах пишемо і вимовляємо **г** там, де воно відповідає чужому **g** (а не **h**): **Гете, Гюґо, Вашингтон, альгебра, агітатор, легенда, гума** та інші.

3. У давніх запозиченнях, особливо з мови грецької, пишемо і вимовляємо вже **г** (замість чужого **g**): **Англія, газ, газета, генерал, геній, гімназія, граматика, програма, Галилея; а також: географія, геометрія, геологія, психологія, грамофон, педагог, логіка, категорія.**

Вправа 21. Замість крапок, вписати, де треба, **г** або **г**:

Гамбур..., ...атунок, реми...ати, філоло...ія, теле...рама, нез...рабний, кіло...рам, дири...ент, ори...інал, снови...ати, зооло...ія, ...анок, мадри...ал, ...уст, ...ренляндія, ...енуя, Вінніпе..., за...іпсований, ...раната.

ПРАВОПИС ЧУЖОМОВНИХ СЛІВ

Чужомовне І

Чужомовне і передаємо українським и:

а) після передньоязикових приголосних **д, ж, дж, з, р, с, т, ц, ч, ш** (правило дев'ятки) в середині слів — загальних назов: директор, кредит, режим, пасажир, фізика, візита, криза, авторитет, система, сигнал, тиран, принцип, речитатив, машина, ширма;

б) після тих самих приголосних у давніше запозичених власних назвах: Америка, Африка, Париж, Мадрид, Рига, Палестина, Сирія, Антарктида.

2. У всіх інших випадках чуже і зберігається, а саме:

а) на початку слова: ідея, історія, інститут, імперія, іронія, Італія, Індія та інші;

б) в кінці невідмінюваних слів: таксі, колібрі, попурі, мерсі, гаракірі та інші;

в) після приголосних, що не належать до дев'ятки: білет, кубічний, ювілей, візита, гідра, гіперболя, гірлянда, кілограм, кіно, республіка, ліга, академічний, економіст, техніка, географічний, архів, архімандрит та інші. Виняток становлять давні запозичення (переважно з грецької мови), що їх пишемо за вимовою: єпископ, митрополит, акафист, а також деякі власні назви: Вавилон, Пилип, Єгипет, Кир, Кипр, Литва, Никодим, Никон, Филимон, Трохим та інші;

г) у чужомовних словах, що їх пізніше почали вживати (власні назви), після всіх приголосних пишеться і: Фрідлянд, Грімм, Рассіні, Шіллер, Жід (франц. письменник), Лісбона, Едінбург, Тільзіт, Вашингтон, Брістол, Гімалаї, Мітава, Вінніпег, Піренеї, Мехіко, Капрі, Поті, Ціцерон та інші.

г) пишеться і в усіх чужомовних словах після всіх приголосних перед голосними та й: діяграма, Азія, матеріал, копія, комісія, євангеліє, партія, гігієна, дієта, тріумф, консилюм, радій, Меркурій, біографія, бібліотека, алюміній, Овідій та ін.;

д) після голосних чужомовне і передається (за вимовою) українським ї: Енеїда, руїна, егоїзм, наївний, героїзм, архаїзм, піїтизм та ін., але поінформований, преінтересний.

Вправа 22. Переписати і вставити на місце крапок и або і чи ї.

Д...ригент, композ...тор, рев...зор, нац...я, пол...т...ика, браз...лієць, зоолог...чний, Ч...каго, ег...петський, С...рія, еп...скоп, арх...мандр...т, істор...я, ст...пенд...я, універс...тет.

Чужомовне Л

Чужомовне Л передаємо або українським твердим Л, або пом'якшеним:

а) у давніше запозичених переважно з грецької мови. словах пишемо -ла, -ло, -лу: Лавра, Іларіон, Варлам, Платон, латина, вілла, Геллада, атлас, пластика, схоластика, філантроп, Вавилон, логіка, аналогія, колос, диплом, пілот, філософія, колона, колонія, Лондон, Плутон, а також ідеал, ангел, мінерал, протокол, журнал, ритуал, Теофіл, Софокл, Ахілл, арсенал та ін.

б) в інших же словах, запозичених пізніше з різних мов (німецької, французької, латинської тощо), пишемо пом'якшене л:

Ляйпціг, плян, лямпя, Тіроль, клуб, блюза, шлюзи, ілюстрація, Шарль, Золя, вуаль, Ляссаль, Еміль, панель та ін.

Подвоєння приголосних у чужомовних словах

Подвоєння приголосних зберігається в українській мові у власних назвах: Руссо, Шіллер, Мюллер, Діккенс, Ніцца, Пестальюці, Марокко, Сцілла, Магеллан та ін.

Як виняток, деякі загальні назви зберігають подвоєння, а саме: вілла, ванна, манна, осанна, аннали, нетто, брутто, тонна, мотто, лібретто, меццо, равві.

Примітка: в разі сумніву (труднощів), як написати те чи інше чужомовне слово, слід запитати учителя або вдатися до авторитетного словника.

МОРФОЛОГІЯ

БУДОВА СЛОВА

Основа і закінчення

В українській мові більшість повнозначних слів відмінюється. Наприклад, ми кажемо: палає дошка, палають дошки; молодий козак, молоді козаки, молодого козака, молодих козаків; наша загата, наші загати, нашою загатою і т. д.

Як бачимо, одна частина кожного з цих слів змінюється, а друга лишається незмінна:

пала - є	дошк - а
пала - ють	дошк - и
молод - ий	козак
молод - ого	козак - а
молод - і	козак - и
молод - их	козак - ів
наш - а	загат - а
наш - і	загат - и
наш - ою	загат - ою

Частина слова, що має в собі основне значення і не змінюється при відмінюванні його, називається основою (дошк-, молод-, загат-), а змінна частина слова (-а, -и, -ий, -ого, -ою) називається закінченням.

Але не всі слова і не завжди мають закінчення. Наприклад, у словах сад, ставок, очерет (називний відмінок однини) закінчення немає, а в інших відмінках воно є — сад-у, сад-ом; очерет-ом, в очерет-і; ставк-а, ставк-ам і т. д.

І навпаки, в називному відмінку однини слова мають закінчення, а в інших відмінках не мають їх: хат, стін, книг, вод, рік (родовий відмінок множини).

СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ ОСНОВИ КОРІНЬ, ПРИРОСТОК і НАРОСТОК

Основна частина слова (основа) в дуже багатьох словах складається з кількох частин — двох, трьох і більше. Проставимо за основами таких слів: **біленьк-ий, побілен-ий, біл-ий**. Це споріднені за своїм значенням слова, вони мають одну спільну частину **-біл-**, а інші частини основи в кожному з цих слів різні.

Спільна для всіх основ частина в словах, споріднених за змістом, називається в граматиці **коре'нем**.

У слові **біленький** маємо основу з двох частин **-біл-еньк-**, а в слові **побілений** з трьох — **по-біл-ен-**.

Частина основи, що стоїть після кореня, називається **наростком**, а та частина основи, що стоїть перед коренем, називається **приростком**.

Вправа 23. Розкласти на основу і закінчення такі слова: груша, вишневий, хатою, чорному, горами, синові, робітникам, стареньких, вусаті, пригода, забавками, книжечкам, водицею.

Зразок, як це робити: шапк-ою, вулиц-я, город-ами.

Вправа 24. У всіх словах підкреслити рисою корінь: курка, курочка, курчата, курча; качка, каченя, качур; маленький, змалку, помаленьку; водиця, безводний, водянка; бігти, ходити, побіг, виходимо, набігатись, садок, рибка, посадити, рибонька, синій, посиніти, варений, зварити, синенький, наваримо, купець, косар, накупити, викосити.

ТВОРЕННЯ СЛІВ З ДОПОМОГОЮ ПРИРОСТКІВ ТА НАРОСТКІВ

Приростки і наростки — це частини основи, з допомогою яких творяться нові слова, цебто тоді, коли їх додавати до кореня. Наприклад, до кореня **-роб-** в слові **робити** можна додати такі приростки, як **на-, ви-, за-, до-, з-, під-, про-, пере-, по-**, після чого будемо мати слова: **наробити, виробити, заробити, доробити, зробити, підробити, проробити, переробити, поробити**. До цього самого кореня можна додати й наростки **-от-, -оч-, -ок-**, навіть по декілька наростків — **-іт-ник-, -іт-нич-, -от-яга-, -іт-ниц-** та інші, після чого будемо мати слова: **робота, робочий, зарібок, робітники, робітничий, роботяга, робітниця**.

Той самий приросток може бути доданий до різних коренів: **роз-бити, роз-повісти, роз-лити, роз-мочити, роз-питати**. Той самий наросток також може бути вжитий при різних коренях: **дуб-ин-а, дол-ин-а, слив-ин-а, терн-ин-а, хат-ин-а**.

Деякі корені в процесі творення нових слів з допомогою приростків та наростків міняють свою форму. Наприклад: **кінь — коник, віз — воз-ик, нога — ніж-енька, рука — руч-к-а**. Слід пам'ятати, що такі зміни в корені не означають того, що це різні корені, бо **-ног-, -ніг-, -ніж-** чи **-рук-, -руц-, -руч-** — це різні стани того самого кореня (коренів **-ног-** чи **-рук-**).

Слова з різними приростками і наростками, але з тим самим коренем називаються **спорідненими** словами, або **гніздом** слів. Ось приклади на гнізда слів: **купити, купувати, накупити, викупити, закупувати, понакупувати, купець, купецький, підкуплений; мороз, морозити, морозець, Морозенко, заморозити, паморозь, приморозок, морозище, мерзнути**.

Вправа 25. Утворити гнізда слів до таких слів: **ходити, водити, носити, плекати, варити, орати, косити, їздити, писати, казати, будувати, рубати**.

Вправа 26. Розкласти слова на частини, відокремивши рискою приростки, корені, наростки і закінчення.

Зразок: **ви-коп-ан-ий, по-роз-кид-ан-ий**.

Пилка, розпиляний, підпиляний, попалений, підпал, розпал, палення, Палієнко; друкар, друкарня, друкарнею, надрукований, розсипаний, зварений, відчинений, наварений, позачинені, водяний, безводне, хлібина.

П РА В О П И С П Р И Р О С Т К І В

Перед глухими приголосними **к, п, т, х** приросток **з-** змінюється на **с-**: **скопати, сполохати, стурбувати, сховати**. Але перед усіма іншими приголосними (і голосними) приросток **з-** лишається незмінним: **збудувати, звонити, зговоритись, зчистити, зсипати, зцілити, зфабрикувати**.

У словах **з-під, з-посеред, з-понад, з-попід, з-над, з-за**, (складені прийменники) **з** ніколи не змінюються на **с**.

У приростках **роз-, без-** також **з** не змінюється на **с**: **розповідати, безконечний, розпалити, безпека, розтрубити, безталанний, розхристаний, безхатній**.

Те саме і щодо приростків **від-, над-, під-, об-, ніж-** (д, б, ж ніколи не змінюються на інші звуки): **відколи, підтоптаний, обсмалений, міжпланетний.**

В українській мові приросток **з-** може виступати в кількох рівнобіжних формах: **з-, із-, зі-, зо-, зу-, су-, со-, с-, іс-**.

Приклади: **знов, ізнов, зібрати, зошит, зобідити, зупинити, супряга, сусід, сусвітній, собор, сподобатись, схаменутись, іспит, іспроста.**

Приростки **пі-** і **ді-** також можуть мати в небагатьох словах рівнобіжні форми: **послати — післати, порвати — пірвати, достати — дістати, а також підослати — підіслати, підойма — підіймати, відозва — відізватись.** Так само може бути **надбирати — надібрати, обзнайомитись — обізнатись, оббирати — обібрати.**

Приросток **прі-** маємо лише в таких словах: **прізвище, прізвисько (від прозивати) і прірва (від проривати).** В решті слів має бути тільки **при-: приводитель, прирізати, принадити, при звичаїти.**

Слід чітко розрізняти приростки **при-, пре-** і **пере-**. Порівняймо три слова: **привезений, предобрий, переповідати.** Приросток **при-** у слові **привезений** вказує на приближення, приєднання чи рух чогось з одного місця до другого. Приросток **пре-** в слові **предобрий** рівнозначний із словом **дуже** чи навіть із наростком **най-**, бо можна сказати **предобрий, дуже добрий** чи **найдобріший.** Приросток **пере-** у слові **переповідати**, як і в багатьох інших словах, означає повторення дії (**переписати, перевпорядкувати, переварити**).

Найкраще можна відчутти і зрозуміти місце котрогось із цих приростків у реченні.

1. **Вишеньці моїй предобре у саду, превесело (Л. Глібов).** Тут слова **предобре, превесело** легко можуть бути замінені на **дуже добре, дуже весело.**

2. **З весною і шпаки прилетіли з теплого краю.** — У слові **прилетіли** приросток **при-** вказує на дію, скеровану з одного місця до іншого.

Вправа 27. Переписати і вставити одну з двох літер, що в дужках.

1. Антон Никандрович добув словник, ро(с,з)крив його і подивився, чи можна (з,с)ховати рукопис під горбатою спинкою.

2. Вилиці (у Дмитрова) (з,с)кладають виняткову прикмету обличчя, на якому (зо,со)всім (с,з)дрібна, мов горошинки, білють кисілювато-ро(с,з)здатовані оченята, обрмовані бе(с,з)барвними віями.
3. Серпокрил аж пр(е,и)мерз долонями до цегли в стіні, пр(и,е)слухаючись до кожного слова.
4. Антон Никандрович (з,с)пинився, щоб перечитати дві написані сторінки; відчув, ніби ро(з,с)чинилась брама, і він в'їжджає на Соловки... Старий (с,з)горнув сторінки в вузьеньку смужку і, відійшовши в куток, до полицки, вийняв том Шіллера — ро(с,з)крив книжку, (з,с)ховав рукопис під вигнуту спинку її. (За Вас. Баркою, "Рай").
5. Тривожний, як ро(с,з)пач, поклик металю шматує повітря.
6. Метнувся загін уперед і (з,с)рушив ворога, зім'яв ворога, ро(з,с)торощив ворога й переможно погнав (з,с)полохані ворожі рештки. (За А. Любченком, "Вертеп").
7. Молодий Радюк ходив по селу, пр(и,е)дивлявся до народу, пр(е,и)глядався до нього. (І. Нечуй-Левицький).
8. Для прогулянки нашої знайшлася місцевість пр(и,е)гарна, пр(и,е)чудова.

СКЛАДНІ СЛОВА

Такі слова, як **землемір**, **листоноша**, **пароплав** тощо, по-стали в наслідок злиття двох слів в одно. Звичайно такі слова мають стільки коренів, скільки слів злилося в одне слово. Більшість складних слів мають у своєму складі два корені, а є й такі, що мають більше, як наприклад, **двадцятип'ятирічний**, **тридцятивосьмиповерховий** та ін.

Складні слова сполучаються в одно з допомогою сполучного звука (голосного) або й без нього. Ось приклади складних слів із сполучним звуком: **ціпов'яз**, **козоріз**, **жовтобрюх**, **новобранець**, **білолиций**, **синьоокий**, **тисячолітній**, **мечоносець**, **сажотрус**, **кожум'яка**, **працездатний**, **землетрус**, **життерадісний**, **краєвид**, **боездатний**. Як бачимо, сполучними звуками тут є **о**, **е**, **є** і **у**.

А ось приклади складних слів без сполучного звука: **чотирикутник**, **триніжок**, **Великдень**, **крайнебо**, **південь**.

Не всі складні слова пишуться разом. У багатьох українських і запозичених з інших мов складних словах уживається риска (дефіс): **мовно-літературний** (бо можна сказати **мова і література**), **північно-західній**, **українсько-англійський** (словник тощо), **сон-трава**, **сила-силенна**, **зроду-віку**, **тиш-ком-нишком**, **віце-президент**, **меццо-сопрано**, а також власні імена (складні прізвища), як **Квітка-Основ'яненко**, **Гулак-Артемівський**, **Старицька-Черняхівська**, **Сен-Сімон**, **Ван-Дейк** та багато інших.

А є ще й так звані складноскорочені слова (абрєвіатури): **профспілка** (професійна спілка), **санчастина** (санітарна частина), **терзбори** (територіяльні збори війська), **всеобуч** (обучати все населення), **УНР** (Українська Народня Республіка), **УВАН** (Українська вільна академія наук), **НТШ** (Наукове товариство імени Шевченка), **КУК** (Комітет українців Канади), **УККА** (Український конгресовий комітет Америки), **СУС** (Союз українських самостійників), **УНО** (Українське національне об'єднання) та багато інших.

Вправа 28. Списати і підкреслити складні слова, а усно пояснити, з яких саме слів складається кожне підкреслене слово.

1. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами.
2. І навіщо ти ховаєш п'ятизлотника? (З творів М. Коцюбинського).
3. Сірозелені очі, наче Волосожар, виблискують холодним світлом.
4. Хлопці зібрали ватагу, погнали до водопою (З творів П. Мирного).
5. У нашому місті гідно відзначено ювілей СБУ.
6. Ще кілька років по Другій світовій війні на Україні діяли збройні загони УПА.
7. Канада має дуже довгий кордон із США.

Вправа 29. 1. Утворити складні слова з таких слів: хліб — робити, двадцять — сім — рік, дурити — світ, пройти — світ, права — рука, кривий — ніс, скалити — зуб, три — зуб, західній—український, сива — голова, добрий — вечір, жаль — гідний, коротка — нога, жовтий — блакитний, англійський — український, французький — німецький, вино — град, середземне — море.
2. Написати повністю складноскорочені слова: УНРада, ЦеСУС, автотранспорт, УРСР, ООН, КУК, СУМ, ОДУМ, ДОБРУС, БУК, СУМК, СУМА, СКОБ, пласт-прият, УПА.

ЧАСТИНИ МОВИ

Назви частин мови

Усіх частин мови — десять, а саме: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частка і вигук.

Ось по кілька прикладів із кожної групи (частини мови) слів.

1. Іменники: школяр, заєць, голуб, щука, метелик, груша, озеро, олівець, хмара, танок.
2. Прикметники: блакитний, дорогий, український, паперовий, верхній.
3. Числівники: п'ять, десять, двісті, сьомий, восьмий, десятий.
4. Займенники: я, ти, він, вона, воно, той, цей, наш, хтось, щось.
5. Дієслова: читаю, несу, кажу, ловлю, стрічає, ковтають, питаєте.
6. Прислівники: високо, весело, давно, сьогодні, нині, завтра, торік.
7. Прийменники: за, над, у, під, по (за рікою, над головою, у хаті, під водою, по вулиці).
8. Сполучники: і, та, але, а, щоб...
9. Частки: не, ні, ж, же, б, би...
10. Вигук: ох, гей, ах, агов...

З боку значенньового, то перші шість частин мови (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник) належать до повнозначних слів, а прийменник, сполучник і частка — до слів службових, неповнозначних.

Окреме місце займає вигук, яким висловлюються різні почуття (емоції).

Крім того, не всі слова можна відміняти, а лише іменники, прикметники, числівники, займенники та дієслова. Тому-то ці п'ять частин мови називаємо відмінюваними, а решту п'ять — невідмінюваними. Докладніше сказано про все це в дальших розділах про частини мови.

Іменник

Частина мови, що означає назву предмета, називається іменником.

Предметом називаємо в граматиці все те, про що можна запитати: **ХТО?** або **ЩО?** Звичайно питання **ХТО?** ставимо до живих предметів, а **ЩО?** — до неживих.

, Ось приклади: **Батько** був славний **коваль** на всю **околицю...** (І. Франко). Тихесенький **вітер** на **землю** спадає. (В. Самійленко).

До іменників **батько, коваль** ставимо питання **ХТО?**, бо це назви живих предметів, а до інших іменників — **околиця, вечір, земля** — ставимо питання **ЩО?**, бо це предмети неживі.

Крім того, іменники поділяють на такі, що означають назви **наочних** (конкретних) предметів, і такі, що означають назви предметів у **явних** (абстрактних). Наприклад, **учитель, орел, дуб, автомобіль, хата** — це предмети **наочні**, бо їх можна бачити, але такі слова, як **правда, любов, краса, слава, гордість, приязнь, кривда, полювання** тощо — це назви предметів у **явних**, бо їх не можна побачити, а можна тільки уявити.

Щоб іще краще зрозуміти, які саме слова називаються іменниками, наведемо приклади з різних щодо значення груп їх:

а) назви осіб: **мати, брат, інженер, офіцер, фармер, юнак;**
б) назви істот: **лев, ворон, ластівка, комар, щука, жук, мавпа;**

в) назви рослин: **ясен, смерека, просо, пирій, будяк, лобода, лопух;**

г) назви різних речей: **віз, лопата, миска, лампа, книжка, цвях;**

г) назви дій: **виїзд, засідання, молотьба, біганина, умивання;**

д) назви явищ природи: **грім, блискавка, вітер, завірюха, дощ;**

е) географічні назви: **Україна, Канада, Дніпро, Австралія, Америка, Нью-Йорк, Полтава, Карпати, Волинь і т. ін.**

Всі іменники поділяємо ще на назви власні і загальні. Наприклад, **Київ, Львів, Дністер, Шевченко, Шашкевич, Федькович, Петро, Оксана, Полісся** — це власні назви предметів, тому їх пишемо з великої літери, щоб тим відрізнити їх від інших, загальних назв, що їх пишемо звичайно з малої літери.

Загальна назва може стати власною, якщо нею означено ім'я організації, свята, книжки, газети, журналу тощо: **Союз українських самостійників, Центральна Рада, Різдво, "Українські Вісті"** (газета), **"Соняшник"** (журнал), **Кам'янець Подільський** і т. д.

Вправа 30. Переписати і підкреслити всі іменники: загальні — однією рисою, а власні — двома.

І тоді ще всі землі од самого Чигрина до самого Чорного моря

І по сей бік Дніпра до Азова

Пустували.

Густою травою заввишки в чоловіка заростали,

У траві куропатви та всякі птиці проживали,

Дикії коні по степу табунами гуляли,

Круторогії тури блукали,

Білорогії сугаки скакали,

Та степнії вітри од моря широкого літали.

Тоді хоч би сто верст за Чигрин пройшов,

Жодної б душі християнської не знайшов.

Тільки погана татарва де-не-де по степу вигляла,

По степу вигляла, себе забавляла,

Козака в степу виглядала,

Щоб його, напавши, зарубати,

Одежу кармазинну та оксамитну зняти,

Золота в кишенях пошукати,

Козацького коня арканом піймати,

Чуру малого в неволю взяти.

(Пант. Куліш).

РІД ІМЕННИКІВ

Іменники поділяються на три граматичні роди: чоловічий, жіночий і середній (ніякий).

1) До чоловічого роду належать іменники, що до них можна приставити, наприклад, такі слова, як мій, твій: приятель, кіт, край, черевик, гудзик і т. ін.

2) До жіночого роду належать іменники, що до них можна приставити слова моя, твоя: мати, сестра, рука, тінь, подушка, ложка...

3) До середнього (ніякого) роду належать іменники, що до них можна приставити слова моє, твоє: ягня, поросля, місце, поле, ім'я...

Деякі іменники можна вживати і в чоловічому і в жіночому роді. Наприклад: сирота убогий — вона сирота, цей каліка — ця каліка. До таких слів ще належать забіяка, п'яниця, базіка, ненажера, волоцюга, замазура, плакса, листоноша та інші.

Хоч закінчення -а є найпершою ознакою жіночого роду, але деякі іменники на -а належать тільки до чоловічого роду, а саме: шуліка, собака, гайдамака, бурлака, поспака.

А ще деякі іменники можуть бути то чоловічого, то жіночого роду (і формою, і значенням): докір (твій) — докора (твоя), капелюх — капелюха, мотузок — мотузка, птах — птаха, стоніг — стоніга, постіль — постеля та ін.

Примітки: 1. Слід пам'ятати, що ось ці слова належать до чоловічого, а не до жіночого роду: Сибір, жаль, біль, степ, глиб, дишель, сажень, дріб, дур, купіль, міль, насип, суп, пил, розрух, часопис, деталь, підпис, продаж, крадіж, ступінь, шир, фільм, форум, мінімум, фатум, пленум (всі чужі слова на -ум).

2. Тільки до жіночого, а не до чоловічого роду, належать слова: адреса, анекдота, аналіза, відпустка, кляса, криза, мозоля, недуга, пара, перерва, присмака, тополя, фльота, система.

Вправа 31. Списати і визначити рід кожного іменника.
с. р.

Всі іменники підкреслити. Зразок: На селі десь далеко за-
ч. р.

співав півень. (І. Нечуй-Левицький).

1. В темний вечір сиджу я в хатині; буря грає на Чорному морі... Гомін, стогін, квиління пташині, б'ється хвиля, як в лютому горі (Л. Українка).

2. Був день ясний, веселая година, раділи і садок, і поле, і долина (Л. Глібов).

3. Мово рідна, слово рідне! Хто вас забуває, той у грудях не серденько, а лиш камінь має (Сидір Воробкевич).

4. І рідний гай, і рідний лан, і за дібровою майдан, і хвилі нив, і сонний колос, і понад лугом пісні голос, і надо всім — таємний жаль, степів німих німая даль... (М. Філянський).

5. Всім серцем любіть Україну свою, — і вічні ми будемо з нею (Волод. Сосюра).

6. Суне з міста народ лава лавою, бо йде в Київ Богдан, вкритий славою (М. Чернявський).

ЧИСЛО ІМЕННИКА

Іменники відмінюються за числами, отже мають вони форму однини і множини. Ось кілька прикладів: орач (однина) — орачі (множина), коса — коси, голуб — голуби, серце — серця, каченя — каченята, заєць — зайці, хрущ — хрущі.

Але не всі іменники мають однину і множину.

Тільки в однині вживаються такі іменники, як козацтво, товариство, молодь, дітвора,птаство — збірні поняття; метушня, читання, біганина, умивання — поняття дії; фізика, ботаніка, біологія — назви наук; залізо, вугілля, вапно, пшоно — назви матеріялу, маси; Буковина, Ужгород, Крим, Дунай — географічні поняття, а також і такі слова, як сонце, людина, рибина, худобина і т. д.

Тільки множину мають такі іменники: груди, ножиці, двері, вила, граблі, ворота, ясла, терези, дрова, хитрощі, Альпи, Атени, Броди, Карпати, Заліщики, Дубосари, Ківерці, Лубні та інші.

Деякі іменники за значенням мали б належати до множини (збірні поняття), але в граматиці зараховуємо їх до однини. Це такі слова, як армія, гурт, натовп, отара, череда тощо. Однак для множини ці іменники мають і форму множини: армії, гурти і т. д.

Щодо форми, то деякі іменники однакові в однині і множині: **обличчя, знаряддя, поняття** тощо. Число таких іменників не трудно зрозуміти в реченні, коли — в разі потреби — приставити до них слово **моє** або **наше**. Наприклад: **моє обличчя, наші поняття**.

Вправа 32. Списати і визначити число іменників. Взірець:
од. мн.
На пасовиську вівці пасуться.

1. Скінчились жнива, починалося порядкування та вбирання того, що сира земля вродила (П. Мирний).

2. Десь у сінях шохвилини гримали двері, кричали кури і розливалась вода (М. Коцюбинський).

3. Сім струн я торкаю, струна по струні; нехай мої струни лунають, нехай мої співи літають по рідній коханій моїй стороні (Л. Українка).

4. Як виростуть каченята, піднімуться на крилята та й додому полетять (О. Олесь).

Вправа 33. Переписати і визначити рід та число іменників.
ж.р., од. с. р., од. ж. р., од.
Взірець: **Яка краса: відродження країни!** (О. Олесь).

1. Чудесні дива ходять по морях і манять нас і закликають ніжно. Та що нам їхній бунтівливий стяг, коли не стяг це нашої вітчизни! (Юрій Яновський).

2. І гетьман Мазепа під звуки сурм і літаврів в оточенні своїх старшин рушив уперед, у напрямі Орлівки (Б. Лепкий).

3. На дні моїх споминів, десь там, у найглибшій глибині, горить огонь (І. Франко).

4. Одно наймення — Отаман Петлюра! І чути вже — прислухайся! — здаля нестримний гуркіт — буде, буде буря! — Це Україна крила розправля! (М. Щербак).

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Відмінки

Ми вже згадували, що іменники змінюють свої закінчення за числами, цебто мають форму однини і множини (**орач — орачі, серце — серця** і т. д.). Крім відмінювання за числами, іменники відмінюються за відмінками.

Українська мова має сім відмінків, а саме:

1. Називний	відповідає на питання	хто? що?
2. Родовий	" " "	кого? чого?
3. Давальний	" " "	кому? чому?
4. Знахідний	" " "	кого? що?
5. Орудний	" " "	ким? чим?
6. Місцевий	" " "	на (в, по, при) кому? на (в, по, при) чому?
7. Кличний	" " "	як кличемо?

Приклади відмінювання іменників

О д н и н а

Н. козак	зоря	море
Р. козака	зорі	моря
Д. козакові	зорі	морю
З. козака	зорю	море
О. козаком	зорею	морем
М. (на) козакові	(на) зорі	(на) морі
К. козаچه	зоре	морє

М н о ж и н а

Н. козаки	зорі	моря
Р. козаків	зір	морів
Д. козакам	зорям	морям
З. козаків	зорі	моря
О. козаками	зорями	морями
М. (на) козаках	(по) зорях	(на) морях
К. козаки	зорі	моря

Отже, іменники мають ознаки роду — чоловічого, жіночого і середнього, а відмінюються за числами і відмінками.

Називний відмінок ми далі будемо називати **прямим**, а решту відмінків **непрямим**.

Вправа 34. Списати і підкреслити всі іменники, а потім надписати над кожним його відмінок.

ор.

род.

Зразок: Над озером пролетіло аж десять літаків.

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Растваця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби. По обидва береги Растваці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами. Один город одділяється від другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе — і скрізь бачиш зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

(І. Нечуй-Левицький).

НЕВІДМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ

Є в українській мові іменники, які зовсім не відмінюються ні за числами, ні за відмінками.

а) Не відмінюються іменники чужомовного походження з закінченнями на голосний: Руссо, Золя, Берія, брутто, пенсне, купе, Туапсе, попури, поні, кенгуру, меню та ін.

Примітка. Деякі з таких іменників уже відмінюються в українській мові: пальто, пальта... пальтом, у пальті; кіно, кіна... кіном, у кіні; депо, депа... за депом, в депі та ін.; слово радіо знає тільки один непрямий відмінок — радіом (орудний).

б) Не відмінюються жіночі прізвища на приголосний та на -о: Ганна Барвінок (Ганни Барвінок, Ганні Барвінок...), Мотря Кочубей, Ольга Гайдаренко.

Вправа 35. Скласти речення з поданими нижче іменниками (поставити їх у реченнях так, щоб вони відповідали на питання непрямих відмінків).

Зразок: Я прочитав багато творів Віктора Гюго.

Галина Сухобрус, Марія Бондар, Віра Слободянюк, Ніна Бородчак, Зоя Гайдай, Марія Литвиненко-Вольгемут, Марія Монтессорі, радіо, купе, Гайнріх Гайне, Йоган Гете, Аліґ'єрі Данте.

ПОДІЛ ІМЕННИКІВ НА ВІДМІНИ

За особливостями змінювати закінчення при відмінюванні іменники поділяються на кілька різних відмін. Українські вчені в підручниках для українських середніх і вищих шкіл ділять

усі іменники на три відміни (професор Олекса Синявський, професор Юрій Шерех). В інших же граматиках автори ділять іменники на чотири різні відміни, щоб тим більш спростити і улегшити початкове вивчення основ науки про іменники. На чотири відміни поділено іменники і в сучасних підручниках (граматиках) на Україні.

Тут ми ділимо всі іменники на такі чотири відміни:

1. **Перша** відміна, до якої належать іменники жіночого і чоловічого роду з закінченнями **-а, -я** (**хата, бурлака, груша, воля, надія, суддя**).
2. **Друга** відміна, до якої належать усі іменники чоловічого роду, крім тих, що належать до першої відміни — з закінченнями на **-а, -я**, та середнього роду, крім слів типу **теля, ім'я**.
3. **Третя** відміна, до якої належать іменники жіночого роду з кінцевим приголосним (**повінь, піч, шерсть**).
4. **Четверта** відміна, до якої належать іменники середнього роду типу **ягня, курча, ім'я**, що в непрямих відмінках мають наросток **-ат-** (курчати), **-ят-** (ягнати), **-ен-** (імени).

ПЕРША ВІДМІНА

Перша відміна іменників ділиться на три групи: **тверду, м'яку і мішану**.

1. Тверда група першої відміни.

До твердої групи першої відміни належать іменники жіночого роду, що в називному відмінку однини кінчаються на **-а** (крім тих, що перед закінченням мають **ж, ч, ш, щ, дж**). Це такі слова, як **хата, нога, сльоза, капуста** та ін. Сюди ж належать іменники чоловічого та спільного (чоловічого й жіночого) роду з закінченням **-а**: **владика, староста** та ін.

Зразок, як відміняти ці іменники.

О д н и н а

Н. хат-а	дуг-а	Байд-а
Р. хат-и	дуг-и	Байд-и
Д. хат-і	дуз-і	Байд-і
З. хат-у	дуг-у	Байд-у
О. хат-ою	дуг-ою	Байд-ою
М. (на) хат-і	(в) дуз-і	(при) Байд-і
К. хат-о	дуг-о	Байд-о

Множина

Н. хат-и	дуг-и	Байд-и
Р. хат (і хат-ів)	дуг	Байд
Д. хат-ам	дуг-ам	Байд-ам
З. хат-и	дуг-и	Байд
О. хат-ами	дуг-ами	Байд-ами
М. (на) хат-ах	(в) дуг-ах	Байд-ах
К. хат-и	дуг-и	Байд-и

2. М'яка група першої відміни

До м'якої групи першої відміни належать іменники жіночого і чоловічого роду, що кінчаються на **-я: воля, суля, тесля** та ін.

Зразок, як відмінити ці іменники.

Однина

Н. криниц-я	сулі-я	тесля
Р. криниц-і	сулі-ї	тесл-і
Д. криниц-і	сулі-ї	тесл-і
З. криниц-ю	сулі-ю	тесля-ю
О. криниц-ею	сулі-ею	тесля-ею
М. у криниц-і	в сулі-ї	на тесл-і
К. криниц-е	сулі-е	тесля-е

Множина

Н. криниц-і	сулі-ї	тесл-і
Р. криниць	сулій	тесл-ів
Д. криниц-ям	сулі-ям	тесл-ям
З. криниц-і	сулі-ї	тесл-і
О. криниц-ями	сулі-ями	тесл-ями
М. у криниц-ях	в сулі-ях	на тесл-ях
К. криниц-і	сулі-ї	тесл-і

3. Мішана група першої відміни.

До мішаної групи першої відміни належать іменники жіночого і чоловічого роду з закінченням **-а**, але основа яких кінчається на шиплячий, цебто на **ж, ч, ш, щ** або **дж: рожа, влача, каша, пуша, ганджа, вельможа** та ін.

Зразок, як відміняти ці іменники.

О д н и н а

Н. буч-а	вельмож-а
Р. буч-і	вельмож-і
Д. буч-і	вельмож-і
З. буч-у	вельмож-у
О. буч-ею	вельмож-ею
М. в буч-і	на вельмож-і
К. буч-е	вельмож-е

М н о ж и н а

Н. буч-і	вельмож-і
Р. буч	вельмож (і вельмож-ів)
Д. буч-ам	вельмож-ам
З. буч-і	вельмож
О. буч-ами	вельмож-ами
М. в буч-ах	на вельмож-ах
К. буч-і	вельмож-і

Різниця між трьома групами іменників першої відміни насамперед у тому, що тверда група в називному відмінку однини має закінчення **-а**, а м'яка **-я**; в орудному відмінку тверда група має **-ою**, а м'яка **-ею** або **-єю** (хат-а, хат-ою; криниц-я, криниц-ею; сулі-я, сулі-ею). Щождо мішаної групи, то вона в називному має, як і тверда група, закінчення **-а**, але в орудному — вже як м'яка, бо має закінчення **-ею** (буч-а, душ-а, — буч-ею, душ-ею).

Вправа 36. Провідміняти в однині і множині такі іменники першої відміни: солома, роса, пісня, надія, калюжа, гуща, бурлака, Микола.

Вправа 37. Списати і підкреслити іменники першої відміни та надписати над ними, до якої групи (твердої, м'якої чи мішаної) кожний з них належить. Усно визначити число і відмінок всіх іменників першої відміни.

1. Стежкою наближались дві молодичі. Харитя побачила їх, знов нагадала недужу, бідну маму і, схиливши русяву головку, взялась до роботи (М. Коцюбинський).

2. Тихо шуміла трава під бризками, захлинаючись, ковтала воду суха земля, прискало й плюскотіло віття на дереві (С. Васильченко).

3. Раз я взувся в чобітки, одягнувся в кожушинку, сам запрігся в саночки і поїхав по ялинку (О. Олесь).

4. Любо, привільно в тишу гулять... Верби прихильно гнуться, шумлять; сивий рибалка сіть закида, — здійметься скалка, плисне вода (П. Грабовський).

Вправа 38. Списуючи, поставити слова, що в дужках, у потрібному відмінкові і числі.

1. Це ж та земля, де лунають найкращі в світі (пісня), де чути найчистішу нашу (мова), де сяє найясніше між усіма сонцями сонце; це та земля, яку вкрило найблакитніше небо; земля — свідок козацької (слава); земля, де ходили (гайдамака); земля, по якій блукав босими (нога) великий Тарас, яку оспівав він у своїх геніяльних (пісня); земля з найкращими людьми на світі; земля... одне слово, найкращий куточок на світі, де стоїть моя люба Тарасівка! (О. Кошиць).

2. Недалеко од (Кирилівка) стоїть маленьке село Комарівка. Дорога в село йде з такої крутої (гора), що, їдучи, треба вставати з воза, щоб не перекинутись. Під самою (гора) блищить ставок. Коло ставка — гребля, обсаджена (верби). В кінці (гребля) стоїть млин з чорними колесами. Вода ллється на колеса зверху, обливає їх білою піною і падає довгими пасмами в глибоку (долина). (І. Нечуй-Левицький).

3. Діти розпосілися під старою кучерявою (груша).

4. До (станція) підкотили вагони, навантажені (черепиця).

5. Василько подарував своїй (сестричка) цікаву (книжка).

4. Про деякі відмінкові закінчення іменників першої відміни

Крім звичайних закінчень в однині і множині, що їх ми бачили в наведених таблицях трьох груп (тверда, м'яка і мішана) іменників першої відміни, є ще деякі відхилення, а саме:

а) Родовий множини в словах **хата, баба, легеня, староста, гайдамака, мама** може мати звичайну форму без закінчень — **хат, баб, легень, старост, гайдамак, мам**, а може мати закінчення іменників чоловічого роду — **хатів, бабів, легенів, старостів, гайдамаків**, до того ж саме ця форма в таких словах здебільшого і вживається.

У тому ж родовому множини, наприклад, слово **стаття** може мати два різні закінчення — **статтей і статтів**, а слова **сім'я, свиня, миша, воша** мають тільки одне закінчення — **сіме й, свине й, мише й, воше й**.

Крім того, в цьому відмінку множини можуть з'являтися перед останнім приголосним основи вставні голосні **о, е, є**: церква — церков, верства — верстов (але в е р с т в суспільства), молитва — молитов, книжка — книжок, шабля — шабель, сотня — сотень, пісня — пісень, кухня — кухень (і кухонь), війна — воєн.

б) О р у д н и й множини може мати в деяких словах, крім звичайної форми, як с л ь о з а м и, с в и н я м и, — ще й форму с л і з ь м и, с в и н ь м и.

в) З н а х і д н и й множини в іменниках, що означають назви живих предметів, звичайно збігається з формою родового відмінка множини, а в іменниках, що означають назви неживих предметів, — з формою називного множини: розводять качок, овець, свиней; продають сливи, дині, дошки і т. д.

Однак і тут бувають випадки, що ця послідовність порушується. Можна сказати, наприклад, пасти корови, свині, вівці тощо.

ДРУГА ВІДМІНА

Друга відміна іменників також ділиться на три групи: тверду, м'яку і мішану.

1. Тверда група.

До твердої групи другої відміни належать іменники чоловічого роду з кінцевим твердим приголосним і **-о** (садівник, шлях, явір, батько, Дніпро тощо) та середнього роду на **-о** (небо, дерево).

Зразок, як відміняти ці іменники.

О д н и н а

Н. син		степ		батьк-о
	поріг		озер-о	
Р. син-а		степ-у		батьк-а
	порог-а		озер-а	
Д. син-ові		степ-ові		батьк-ові
	порог-ові		озер-у	
З. син-а		степ		батьк-а
	поріг		озер-о	
О. син-ом		степ-ом		батьк-ом
	порог-ом		озер-ом	
М. на син-ові		в степ-у		на батьк-ові
	пороз-і		озер-і	
К. син-у		степ-е		батьк-у
	порож-е		озер-о	

М н о ж и н а

Н. син-и		степ-и		батьк-и
	порог-и		озер-а	
Р. син-ів		степ-ів		батьк-ів
	порог-ів		озер	
Д. син-ам		степ-ам		батьк-ам
	порог-ам		озер-ам	
З. син-ів		степ-и		батьк-ів
	порог-и		озер-а	
О. син-ами		степ-ами		батьк-ами
	порог-ами		озер-ами	
М. на син-ах		у степ-ах		на батьк-ах
	порог-ах		озер-ах	
К. син-и		степ-и		батьк-и
	порог-и		озер-а	

2. М'яка група другої відміни

До м'якої групи другої відміни належать іменники чоловічого роду з кінцевим м'яким приголосним та **-й (огонь, гай)**, а також із суфіксами **-ар, -ир (вівчар, багатир)** та іменники середнього роду з закінченням **-е, -я (яйце, зілля)**.

Зразок, як відміняти ці іменники

О д н и н а

Н. учитель		край		лікар
	місц-е		завданн-я	
Р. учител-я		кра-ю		лікар-я
	місц-я		завданн-я	
Д. учител-еві		кра-еві		лікар-еві
	місц-ю		завданн-ю	
З. учител-я		край		лікар-я
	місц-е		завданн-я	
О. учител-ем		кра-ем		лікар-ем
	місц-ем		завданн-ям	
М. на учител-еві		в кра-ї		на лікар-еві
	на місц-і		у завданн-і	
К. учител-ю		кра-ю		лікар-ю
	місц-е		завданн-я	

Множина

Н. учител-і	кра-ї	лікар-і
місц-я		завданн-я
Р. учител-ів	кра-їв	лікар-ів
місць		завдань
Д. учител-ям	кра-ям	лікар-ям
місц-ям		завданн-ям
З. учител-ів	кра-ї	лікар-ів
місц-я		завданн-я
О. учител-ями	кра-ями	лікар-ями
місц-ями		завданн-ями
М. на учител-ях	у кра-ях	на лікар-ях
на місц-ях		у завданн-ях
К. учител-і	кра-ї	лікар-і
місц-я		завданн-я

Мішана група другої відміни

До мішаної групи другої відміни належать іменники чоловічого роду з кінцевим шиплячим (калач, небіж, куш), середнього роду на -е з кінцевим шиплячим в основі (плече, прізвище), а також іменники чоловічого роду з наголошеним наростком -яр- (каменяр, голяр).

Зразок, як відмінати ці іменники

Однина

Н. ткач	книш	школяр
вогнищ-е		плеч-е
Р. ткач-а	книш-а	школяр-а
вогнищ-у		плеч-а
Д. ткач-еві	книш-еві	школяр-еві
вогнищ-а		плеч-у
З. ткач-а	книш	школяр-а
вогнищ-е		плеч-е
О. ткач-ем	книш-ем	школяр-ем
вогнищ-ем		плеч-ем
М. на ткач-еві	книш-і	школяр-еві
вогнищ-і		плеч-і
К. ткач-у	книш-е	школяр-е
вогнищ-е		плеч-е

Множина

Н. ткач-і	книш-і	школяр-і
вогнищ-а		плеч-і
Р. ткач-ів	книш-ів	школяр-ів
вогнищ		плеч-ей (пліч)
Д. ткач-ам	книш-ам	школяр-ам
вогнищ-ам		плеч-ам
З. ткач-ів	книш-і	школяр-ів
вогнищ-а		плеч-і
О. ткач-ами	книш-ами	школяр-ами
вогнищ-ами		плеч-ами (і плечима)
М. на ткач-ах	книш-ах	школяр-ах
вогнищ-ах		плеч-ах
К. ткач-і	книш-і	школяр-і
вогнищ-а		плеч-і

Примітка. Іменники другої відміни на **-ар-**, як **комісар, куховар, базар, семінар, узвар, комар, тягар, хабар, товар; на -ир-**, як **командир, бригадир, бомбардир**, а також на **-яр-**, як **футляр, таляр, бакаляр** та ін. належать до твердої групи, бо в родовому однини вони мають закінчення **-а** або **-у** (комісара, узвару), в давальному — **-ові** (узварові, тягарові, бакалярів), в орудному відмінку однини — **-ом** (комісаром, комаром, тягаром, семінаром, командиром), а в називному множини більшість із них має закінчення **-и** (комісари, товари, таляри). Однак, деякі з них у називному однини мають закінчення **-і**: **тягарі, хабарі, комарі, столярі, мулярі, цебто як і звірі, майстрі** та ін.

Як і в групах іменників першої відміни, поділ на три групи всіх іменників другої відміни робиться на підставі того, які закінчення мають ці іменники в певних відмінках. Наприклад, у родовому однини тверда група має закінчення **-а** або **у** (син-а, дом-у), а м'яка — **-я** або **-ю** (учител-я, кра-ю); у давальному однини тверда група має закінчення **-ові** або **-у** (син-ові, озер-у), а м'яка — **-еві, -еві, -ю** (учител-еві, кра-еві, завданн-ю); в орудному — тверда **-ом** (син-ом, озер-ом), а м'яка **-ем, -ем, -ям** (учител-ем, кра-ем, завданн-ям). Так само різні закінчення мають ці групи (тверда і м'яка) в множині: називний множини твердої групи має закінчення **-и** або **-а** (син-и, озер-а), а м'якої — **-і, -я** (учител-і, місц-я), давальний — тверда група має **-ам** (син-ам, озер-ам), а м'яка **-ям**

(учител-ям, місц-ям), орудний — тверда має -ами (син-ами, озер-ами), а м'яка -ями (учител-ями, місц-ями), місцевий — тверда має -ові, -у (на син-ові, в степ-у), а м'яка -еві, -ю (на вчител-еві, в га-ю).

Мішана ж група має закінчення в деяких відмінках однакові з твердою, а в деяких з м'якою групою: степ-у, ткач-а, борщ-у, прізвищ-а, газетяр-а — це закінчення твердої групи, а ткач-еві, ткач-ем — м'якої. Так само і в множині: ткач-і, газетяр-і — це закінчення м'якої групи, а ткач-ам, книш-ам, вогнищ-ам — твердої. Закінчення твердої групи і в орудному множини — ткач-ами, кущ-ами, вугляр-ами, у місцевому —ткач-ах, книш-ах, прізвищ-ах і т. д. Ось тому й названо цю групу мішаною: у ній бо змішалися закінчення твердої та м'якої груп.

Вправа 39. Провідміняти в однині і множині іменники: письменник, сніг, Сидір, горох, дерево; ведмідь, трамвай, байкар, сільце, заняття; орач, ніж, маляр, віче.

Вправа 40. Переписати і підкреслити всі іменники другої відміни, а усно визначити групу, рід, число і відмінок кожного.

1. А Михайло, допомагаючи дідові, радив рушницю придбати добру на прийшли часи і в думці вже націлював у ведмедя страшного з великою втіхою (Марко Вовчок).

2. Сивий рибалка сіть закида, — здійметься скалка, плисне вода. Журно дзюріє попід веслом... Огнище мріє геть за селом; хлопці на паші чи косарі сіли до каші серед ріллі (П. Грабовський).

3. І пишаються дерева золотим своїм вбранням: — це якийсь маляр, напевно, догодити хоче нам. А маляр цей — місяць жовтень, у відерцях чарівних жовту фарбу перебовтав і розбризкує по них (Наталя Забіла).

4. Тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба, як з-під каміння в млині борошно на кіш, дрібний, як роса, холодний дощ (С. Васильченко).

5. Дід Улас, вівчар, що пас громадську отару, зашукував хлопця у поміч... До нього став Чіпка підпасичем (П. Мирний).

Вправа 41. Переписуючи, поставити слова, що в дужках, у потрібному числі й відмінку.

Порон причалив до правого (берег)... Між рікою й високуватим (берег) росли (шувар) й густі (верболіз). З (порон) на берег кинено місток... Міст хитався й незвичному до таких переходів (глядач) могло здаватись, що він ось-ось потоне разом з (люди)... А тим часом перевезли гетьманський повіз, запряжений (шестерня) сивих арабських (коні), і гетьман (Мазепа) сів у вигідні (подушка), стежачи за переправою (військо). Минали години. Піші і кінні (козак) вже на правому (бік)... Одні (віз) вже наближаються до (міст), других ще й не видно, тільки гамір їх чути. Їдуть. Гетьман велить подати йому (кінь)... З (Орлик) і Войнаровським в'їжджає (Мазепа) в півколо... Козаки вітають свого (проводир). Голосно, довго. (Богдан Лепкий).

Вправа 42. Виписати групами (тверда, м'яка, мішана) іменники першої і другої відмін: Нива, Колюмбія, паша, очерет, вересень, Збруч, весельце, заняття, крило, небо, зоря, місяць, вулиця, оселедець, карась, ліс, Тиміш, сани, лимар, чай, гармаш, плющ, осока, Америка, гора, Київ, Ковель, квас, ячмінь, провінція, домініон, Бахмач, Чернівці, Кобиляки, яблуко, орел, вода, Саскатун, Монреаль, вівчар, Дунай, клич, вітер, Меджибіж, гай, вірш.

4. Про різні відмінкові закінчення іменників другої відміни

Родовий відмінок однини іменників другої відміни має закінчення -а, -я і -у, -ю: діда, ключа, стебла, косаря, сонця; вітру, дощу, кашлю.

І. Закінчення -а, -я мають:

1) Іменники середнього роду: неба, колеса, вікна (тверда група); плеча, вогнища (мішана група), поля, проміння, Полісся (м'яка група).

2) Іменники чоловічого роду, коли вони означають: а) людей чи взагалі живих істот: козака, селянина, артиста, товариша, маляра, кравця, коваля; Тараса Шевченка, Івана Франка, Маркіяна Шашкевича, Василя Стефаника; сокола, павича, оленя, зайця; б) географічні назви на -ів, їв, -ськ, -цьк, -ин, як Львів — Львова, Київ — Києва, Слав'янська, Луцька, Гайсина, Пирятин, Батурина, а також Тернополя, Маріуполя, Борисполя, Перемишля, Ковеля, Гомеля, Княжполя та ін., а ще

з наголосом на кінцевому складі: Дніпра, Дністра, Остра, Дінця, Стрия; з наростками -ок, -ик: Городок — Городка, Довжок — Довжка, Кагарлик — Кагарлика, а так само й загальні назви на -ок, ик: ставка, ярка, уривка, малюнка, стрибка, ліска, майданчика, хлопчика, клубка та ін. (але медку, кваску, борщику, дощику, хмизку, хмельнику та ін.); в) назви конкретних предметів: трактора, автомобіля, плуга, стовпа, береста, молотка, кия, гудзика, капелюха, гаманця, нагая, ножа, цвяха і т. д.; г) назви мір — довжини, простору, ваги, часу тощо: метра, ярда, цяля, гектара, акра, грама, фунта, дня, тижня, місяця (але року, віку); назви місяців і днів: січня, травня, листопада (листопаду — коли слово це означає процес опадання листу, а не назву місяця), понеділка, вівторка, четверга; назви грошей: карбованця, доляра, франка, стерлінга, шилінга, цента тощо. г) назви танків та ігор: гопака, аркана, козачка, вальса, футболу, велейбола, квача та ін.

II. Закінчення -у, -ю мають іменники, що означають:

а) Збірні поняття: натовпу, загалу, хору, оркестру, ансамблю, пласту, лісу, хмизу, гаю, саду, парку, але дубняка, вишняка, березняка, чагарника, табуна, гурта (і гурту), цебто якщо з наголосом на кінцевому складі. Однак назви деяких рослин, навіть і з наголошеним кінцевим складом, пишуться з -у, -ю: щавлю, молочаю, ковилю, барвінку, очерету, чебрецю.

б) Назви простору, місця тощо: степу, майдану, лугу, краю, світу, яру, валу (але хутора, берега, горба).

в) Назви маси, матеріялу, речовини (точно не окреслені щодо розміру чи форми предмети): піску, пороху, квасу, чаю, меду, льоду, воску, соку, гасу, дроту, ячменю, гороху (але вівса, хліба), спирту, гіпсу, граніту, асфальту, ситцю, шовку, найлону, капусняку, азоту, метану, вуглецю, кисню, водню, урану, титану, мангану, кобальту, нікелю.

г) Явища природи: морозу, холоду, граду, снігу, дощу, вітру, грому, вихору, гурагану, потопу, жару, вогню, сніговію, буревію, суховію.

г) Назви почуттів: болю, жалю, настрою, гніву, страху, переляку, сорому.

д) Назви абстрактних (уявних) понять, процесів, станів, явищ суспільного життя тощо: розуму, хисту, клопоту, принципу, інтересу, руху, бігу, походу, замаху, гармидеру, шуму, галасу, стогону, кашлю, тифу, ремонту, конфлікту, спору, прогресу, застою, спокою, трусу, обшуку, експорту, пожежу, мінімуму, кворуму, націоналізму, об'єктивізму, ритму, танцю. Але: танка, ляпаса, стусана.

е) Багато слів із різними приростками: виразу, прикладу, опуху, закону, наступу, обліку, запасу, поділу, прибутку, відпочинку, успіху, випадку, звичаю, побуту, поштоуху, простору та ін. Але: суглоба, поїзда.

е) Складні слова (без наростків): суходолу, родоводу, водогону, вододілу, водопроводу, самоходу, трубопроводу, лісостепу, водоспаду, теплоходу (але пароплава).

ж) Іншомовні слова — назви установ, закладів, організацій: університету, інституту, секретаріату, комісаріату, штабу, комітету та ін.

з) Географічні назви (крім уже згаданих і небагатьох інших на -а, -я): Криму, Риму, Дону, Дунаю, Нілу, Мічігану, Уралу, Сибіру, Цейлону, Ірану, Китаю, Кавказу, Донбасу, Таганрогу, Лондону, Мадриду, Парижу, Берліну, Вашингтону, Нью-Йорку, Ванкуверу, Сіднею, Буенос-Айресу, Каїру, Гамбургу, Йордану, Будапешту, Єрусалиму і т. д.

Деякі іменники цієї відміни (чоловічого роду) можуть мати в родовому однини закінчення -а, -я і -у, -ю без різниці в значенні їх: мосту — моста, полку — полка, столу — стола, байраку — байрака, відмінку — відмінка. Але значна частина слів з тим і тим закінченням (-а, -я і -у, -ю) має різне значення: листу (багато листя) — листа (що його хтось до когось пише), паперу (матеріал узагалі) — папера (документ), каменю (матеріал, купа його) — каменя (одна грудка, ще — кусник дорогоцінного мінералу), валу (груба пряжа з конопляних відходів) — вала (предмет у техніці) і т. д.

2. Да в а ль н и й відмінок однини іменників другої відміни має закінчення -ові, -еві, -єві і -у, -ю: дідові, ключеві, Андрієві, стеблу, сонцю.

а) Закінчення -ові (тверда група), -еві (м'яка і мішана групи), -єві (м'яка група — після голосного) мають іменни-

ки чоловічого роду: **козакові, холодові, ковалеві, маляреві, сіячеві, дощеві, краєві, солов'єві.**

Але іменники цієї відміни з наростками **-ів, -їв, -ов** у давальному однини мають закінчення **-у, -ю**: Канів — Каневу, Борщів — Борщеву, острів — острову, рів — рову, Київ — Києву, Глібов — Глібову, Драгоманов — Драгоманову, Донцов — Донцову, Єфремов — Єфремову і т. д.

Ще деякі іменники під впливом церковно-слов'янського письма (і вимови) зберегли в давальному однини закінчення **-у**: Богу, Господу, Духу (святому), ангелу та ін. Однак і в цих словах можливе й повне закінчення — **-ові (-еві)**, цебто можна писати **Богові, Господеві** і т. д.

При збігові двох і більше іменників для спрощення дозволяється писати в одному з іменників коротке закінчення. Наприклад: **Тарасові** Трясилу або **Тарасу** Трясилові, **Іванові** Яковичу **Франкові** або **Франкові** Івану Яковичеві, **панові** Давидовичу або **пану** Давидовичеві, **панотцеві** Петру Самцеві.

б) Іменники середнього роду, що належать до цієї відміни, мають у давальному однини закінчення **-у** (тверда й мішана групи), **-ю** (м'яка група): **небу, селу, місту, святу, вічу, днищу, збіжжю, обличчю, насінню, приладдю, серцю, віконцю, сонцю.**

Але слова **лихо** і **серце** іноді мають (не часто) і повні закінчення: **лихові, серцеві.**

Те й те закінчення (**-ові** і **-у**) мають іменники середнього роду з наростком **-к-** (це переважно назви малих істот): **дитяткові** і **дитятку, ягняткові** і **ягнятку, поросяткові** і **поросятку.**

3. Знахідний відмінок однини іменників другої відміни не має своєї окремої форми: іменники, що означають назви живих істот, збігаються з родовим відмінком (козака, сіяча, орла, коня), а всі інші — з називним (**байрак, м'яч, штаб, закон, парламент, мед, лід; озеро, місто, село, зілля**).

Але досить часто в живій мові буває так, що деякі іменники чоловічого роду, які означають назви неживих предметів, вживаються у тій і тій формі (в родовому і називному відмінках): **нагостри ніж і ножа, спиляв дуб і дуба, написав лист і листа, поламав віз і воза, набив лоб і лоба, ловити вітер і вітра.**

А є й такі словосполучення, в яких уживається тільки форма родового відмінка, замість звичайної форми називного: піймати о б л и з н я, дати л я п а с а, врізати д у б а, дати м а х у, дати с т у с а н а, п р о ч у х а н а, дати г а р б у з а, шукає ві т р а в полі та ін.

4. О р у д н и й відмінок о д н и н и іменників другої відміни має закінчення **-ом, -ем, -єм і -ям.**

а) Закінчення **-ом** мають іменники твердої групи (чоловічий і середній рід): козаком, командиром, містом, склом, ярмом; закінчення **-ем** мають іменники мішаної групи (чоловічий і середній рід): діячем, кушем, каменярем; закінчення **-єм і -єм** мають іменники м'якої групи: велетнем, холодцем, друкарем, морем, молочаєм, солов'єм.

б) Закінчення **-ям** мають іменники середнього роду цієї відміни на **-я**: життя — життям, збіжжя — збіжжям, узлісся — узліссям, пір'я — пір'ям.

5. М і с ц е в и й відмінок о д н и н и іменників другої відміни має закінчення **-ові, -еві, -єві, -у, -ю, -і, -ї.**

а) Закінчення **-ові, -еві, -єві** (колись ці закінчення були тільки в давальному відмінку) мають переважно ті іменники чоловічого роду, що означають назви осіб (людей): на батькові, на братові, на товаришеві, на Андрієві. Значно рідше ці закінчення мають іменники, що означають назви тварин, а найрідше — назви неживих предметів: їхати на коневі, на вовкові, ослові, по Дністрові, по шляхові (тут звичайніше сказати на коні, по Дністрі, на шляху, у дворі). Як і в давальному відмінку, такі іменники середнього роду, як д и т я т к о, я г н я т к о та ін., можуть мати закінчення **-ові**: на дитяткові, на поросяткові і т. д., хоч можна вживати їх і в формі на дитятку, на ягнятку, на поросятку.

б) Закінчення **-у, -ю** мають іменники другої відміни: — ті, що мають наросток **-к-** (**-ок, -ик, -ак, -ко**): у кутку, у мішку, на дощику, у горщику, на літаку, у рівчаку, на ліжку, у війську, на серденьку, в осередку;

— іменники чоловічого роду, з односкладовою основою, що в родовому однини кінчаються на **-у**, але якщо наголос падає в місцевому відмінку на закінчення: у бігу, у яру, у пол-

ку, на Дону, у саду, на току, по сліду, у степу, на шляху, на льоду, в снігу, у бою.

в) Закінчення **-і, -ї** мають:

— іменники чоловічого роду, що означають неживі предмети, переважно без наростків: на морозі, в обозі, у лузі, у кожусі, в русі, в поросі, у заметі, у бараці, у (цьому) році, у лісі, на дубі, в листі, на папері, у законі, на водопої. При чому звуки **г, к, х** перед **і** змінюються на **з, ц, с**: луг — у лузі, рік — у році, рух — у русі;

— іменники середнього роду: у місті, на селі, у склі, на озері, у згарищі, на плечі, у морі, у зіллі, на пір'ї.

Деякі іменники чоловічого роду без наростка **-к** можуть мати закінчення **-у, -ю** або **-і, -ї**: по гаю і в гаї, у саду і в саді, у раю і в раї, на віку і в віці, на роду (написано) і в роді, на торгу і на торзі, в Вінніпегу і в Вінніпезі, у Гамбургу і в Гамбурзі. З прийменником **по** в місцевому відмінку однини звичайно частіше буває закінчення **-у, -ю**: по базару, по вигону, по Дністру, по Дунаю, по гостинцю; але на означення часу вживається тільки **-і**: по виході, по обіді, по скінченні.

6. К л и ч н и й відмінок о д н и н и має закінчення **-у, -ю, -е**.

а) Закінчення **-у, -ю** в кличному відмінку мають іменники:

— переважно безнаросткові: діду, тату, сину (тверда група); паничу, мужу, товаришу, керманичу, підпомагачу та ін. (мішана група); місяцю, секретарю, приятелю, Грицю, Андрію, Юрію, Федю та ін. (м'яка група);

— іменники з наростками **-ик, -ок, -к**: полковнику, конику, розбійнику, синку, голубчику, хлопчику, батьку та ін.

б) Закінчення **-е** мають:

— іменники твердої групи, при чому кінцеві звуки основ **г, к, х** змінюються на **ж, ч, ш**: Бог — Боже друг — друже, луг — луже, козак — козаче, чумак — чумаче, байрак — байраче, юнак — юнече, ляше, Іване, голубе;

— деякі іменники м'якої групи на **-ець**, змінюючи **ц** на **ч**, та мішаної групи в основі на **-р**: отець — отче, хлопець

— хлопче, молодець — молодче, кравець — кравче, горобець — горобче, маляре, гусяре.

Іменники середнього роду в кличному відмінку завжди мають форму називного.

II. 1. Називний відмінок множини має відмінні закінчення для іменників чоловічого і середнього роду, а саме:

— іменники чоловічого роду мають закінчення **-и, -і (-ї)**: ставки, сини, кондуктори, двори (тверда група); учителі, лікарі, дні, оселедці, гаї, солов'ї (м'яка група); каменярі, читачі, вужі, книші (мішана група);

— іменники середнього роду мають у називному множині закінчення **-а, -я**: яблука, дерева, крила, озера (тверда група); моря, поля, вінця, сільця, завдання, багаття (м'яка група); становища, видовища, днища, селища, збіговища (мішана група).

Крім звичайного закінчення **-и**, деякі іменники чоловічого роду можуть мати в називному множини **-а**: вуса, рукава (і рукави), хліба (ростуть на полі, а хліби — в печі, на столі), вівса, ґрунта, холода. Це закінчення колись мали парні предмети (в у с а, р у к а в а), а така форма має назву двоїни.

Форму двоїни мають іменники середнього роду **очі, плечі**. Тільки один лишився в українській мові іменник чоловічого роду, що в називному множини може мати закінчення **-ове**: панове (але й пани).

Іменники чоловічого роду з наростком **-ин** у множині втрачають цей наросток: слов'янин — слов'яни, селянин — селяни, киянин — кияни, болгарин — болгарини, татарин — татари, громадянин — громадяни, вірменин — вірмени, але грузини, осетини, хазяїни (і хазяї).

2. Родовий відмінок множини іменників другої відміни має відмінні закінчення для чоловічого і середнього роду, а саме:

а) іменники чоловічого роду мають закінчення **-ів (-їв)**: батьків синів, дубів, вовків, пнів, комарів, кущів, бугаїв, солов'їв і т. д.

б) іменники середнього роду мають форму без закінчення (чисту основу): міст, сіл, озер, явищ, сердець, коліс, вікон, піль (поле), облич, питань.

Деякі іменники чоловічого роду також можуть мати в родовому однини форму чистої основи (без закінчення): **селян, княн, болгар** та всі інші іменники, що в множині втратили наросток **-ин**, але грузинів, осетинів; **чобіт, циган, (сім) чоловік, день (і днів), раз (і разів)**.

А деякі іменники середнього роду можуть мати закінчення **-ів (-їв)**, хоч це звичайне закінчення іменників чоловічого роду, а саме: **морів, полів (поряд із піль), подвір'їв, прислів'їв, навіть обличчів (і облич), багнів (і багон), питаннів (і питань)** та ін.

Кілька іменників другої відміни має закінчення **-ей** (це форма іменників третьої відміни): **коней, грошей, гостей, очей, плечей (і пліч), як і дверей, сіней, саней** (множинні іменники).

3. Давальний відмінок множини має спільне закінчення для всіх іменників **-ам, -ям**: **батькам, лісам, дворам, селам** (тверда група); **читачам, товаришам, дощам, малярам** (мішана група); **ведмедям, гаям, козилям** (м'яка група).

Множинні іменники з закінченням **-и, -а** звичайно мають у давальному відмінку закінчення **-ам**: **Карпатам, Черкасам, Бродам, Заліщикам, лещатам, ночвам, яслам**. Але: **людям, курям, гусям, дітям, сіням, саням, грудям, штаням (і штанам)**.

4. Знахідний відмінок множини не має своїх окремих закінчень: як і в однині, тут виступають закінчення називного відмінка в назвах неживих предметів, а закінчення родового — в назвах живих предметів, особливо в назвах людей. Наприклад: **бачу дуби, ліси, шляхи, кущі, ножі, гаї, села, поля**, але **бачу братів, товаришів, косарів, учнів, вовків, ведмедів, зайців** і т. д. Хоч тут можливі у живій мові відхилення: **посідали на коні** (замість на коней), **пасе воли** (замість волів), **полює на зайці**.

5. Орудний відмінок множини звичайно має такі самі закінчення, як і в першій відміні — **-ами, -ями**: **чоловіками, кличами, друзями, вікнами, полями** і т. д.

До відхилень від звичайної норми належать такі випадки, як **кіньми, гістьми, чобітьми, коліньми, колісьми** (поряд із звичайною формою — **чоботями, колесами**).

Таку саму форму мають і деякі множинні іменники: **ворітьми, саньми, дітьми, дівчатыми, людьми, курми, гусьми**.

Ще рідше вживається в сучасній мові закінчення **-има: очима, плечима, ушима** (двоїна), а вслід за цим і **грошима, дверима, грудима** (частіше **грішми, грудьми**).

6. Місцевий відмінок множини іменників другої відміни має спільні з першою відміною закінчення **-ах, -ях**: на **возах, на деревах, у кущах, на димарях, полях, обличчях, подвір'ях**.

Кличний відмінок у множині збігається з формами називного відмінка.

Вправа 43. Поставити всі слова спершу в родовому, потім у давальному, а потім в орудному однини: **димар, пузир, звір, трактор, трамвай, Дунай, Дністер, Дніпро, Париж, узвар, вівтар, паламар, продаж, ярмарок, купіль, часопис, насип, борщ, ківш, леміш, Тиміш, товщ, товар, цукор, вечір, лід, мед, Відень, Крим, Федькович, вірш, горох, романтизм, життя, весілля, пташенятко, дим, пісок, квасок, Леонід Глібов, Василь Іванович Сімович, Кость Гордієнко, Марко Вовчок, Джек Лондон, місто Лондон**.

Вправа 44. Поставити в місцевому, а потім у кличному відмінку однини: **поверх, лантух, хлопець, дід Мусій, дуб, сокіл, кінь, брат, сват, отець, мороз, острів, робітник, молоко, подвір'я, око, батечко, Явтух, котик, вовчик, потяг, друг**.

Вправа 45. Всі іменники із вправ 43 і 44 поставити в множині у відмінках: називному, родовому і давальному.

Вправа 46. Переписуючи речення, поставити слова, що в дужках, у кличному відмінку.

1. Ой, не шуми (луг), зелений (байрак), не плач, не журися, молодий (козак) (Нар. пісня).

2. Підійнявся вражий циган, та як зарегоче: — Мені того й бракувало, добраніч (панотець)! (Ст. Руданський).

3. Нумо, (таточко), сідай, повезу тебе у гай (О. Вертенченко).

4. Над ними, (Господь), в небесній тверді простри свої долоні милосердні! (Ю. Клен).

5. О, (Монах), ти не навчай, що щастя наше — покора й рай (П. Филипович).

6. Привіт тобі, мій (друг) вірний, (повірник) моїх найкращих дум (І. Франко).

7. Прощай, мій (край), (берег) рідний, вже ти зникаєш за синім морем (П. Куліш).

8. А ти, (дядя Комаха), людина? (В. Домонтович).

Вправа 47. Поставити в орудному відмінку ось ці іменники і скласти з ними речення: обруч, калач, їжа, миша, онуча, пуша, сажа, писар, автобус, життя, лящ, вуж, калюжа, цибуля, яблуня, сокира, гай.

Вправа 48. Поставивши їх у кличному відмінку, скласти речення з такими іменниками: братик, сестриця, земля, Андрійко, Юрій, байрак, козак, небога, друг, Бог, Марія, дівчина, добродій, бабуся.

ТРЕТЯ ВІДМІНА

До третьої відміни належать іменники жіночого роду, що в називному відмінку однини кінчаються на приголосний звук (мають чисту основу).

Ось приклади: повість, радість, ніч, піч, сіль, любов, дерть, пам'ять.

Зразок, як відміняти ці іменники.

	О д н и н а			М н о ж и н а		
Н. гавань	піч	масть	гаван-і	печ-і	маст-і	
Р. гаван-і	печ-і	маст-и	гаван-ей	печ-ей	маст-ей	
Д. гаван-і	печ-і	маст-і	гаван-ям	печ-ам	маст-ям	
З. гавань	піч	масть	гаван-і	печ-і	маст-і	
О. гаванн-ю	пічч-ю	маст-ю	гаван-ями	печ-ами	маст-ями	
М. в гаван-і	в печ-і	в маст-і	в гаван-ях	печ-ах	маст-ях	
К. гаван-е	печ-е	маст-е	гаван-і	печ-і	маст-і	

Про закінчення іменників третьої відміни в деяких відмінках.

I. а) Родовий відмінок однини звичайно має закінчення **-і**: гавані, печі, коломазі, міді, подорожі. Але ті іменники третьої відміни, що в кінці основи мають два приголосних, у родовому однини мають закінчення **-и**: масть — масти, пропасть — пропасти, смерть — смерти, свідомости, якости, напасти та ін.

Крім того, п'ять іменників цієї відміни, хоч їх основа й кінчається на один приголосний, мають у родовому однини закінчення **-и**: **Руси, любови, крові, соли, осени**.

б) Орудний відмінок однини має закінчення **-ю**: мастю, радістю, міддю, сіллю, сугтю, подорожжю, любов'ю.

Слід пам'ятати, що подвоєння кінцевого приголосного основи в орудному однини буває лише в тих іменниках третьої відміни, що в називному однини кінчаються на один приголосний: піч — пічю, сіль — сіллю, лють — люттю, їд — їддю, розкіш — розкішшю і т. д.

Ніколи не подвоюються губні (**б, п, в, м**), **р** та щ: **любов'ю, кров'ю, матір'ю, нехворощю**.

в) Давальний і місцевий відмінки однини мають однакове закінчення — тільки **-і**: печі, повісті, любові, подорожі.

г) Кличний відмінок для всіх іменників цієї відміни має закінчення **-е**: **молоде, любове, ноче, напасте, розкоше**.

II. а) Називний відмінок множини для всіх іменників третьої відміни має закінчення **-і**: **повісті, ночі, тіні, подорожі, осені**.

б) Родовий відмінок множини звичайно має закінчення **-ей**: **повістей, тіней, ночей, відповідей, подорожей**. Але деякі іменники цієї відміни в родовому множини мають закінчення **-ів**, як і друга відміна: **розкошів, матерів, відповідів (і відповідей), подорожів (і подорожей), відомостів (і відомостей)** та ін.

Решта відмінків у множині мають лише вказані в таблиці закінчення.

Слово **м а т и**, що також належить до третьої відміни, в непрямих відмінках має наросток **-ер (-ір)**. Це пояснюється тим, що первісною основою цього слова є **матір** (колись писалось **матерь**).

О д н и н а

Н. **мати**
Р. **матер-і**
Д. **матер-і**
З. **матір**
О. **(з) матір-’ю**
М. **(при) матер-і**
К. **мати**

М н о ж и н а

матер-і
матер-ів
матер-ям
матер-ів
матер-ями
(при) матер-ях
матер-і

Вправа 49. Провідміняти в однині і множині слова: Січ, Прип’ять, Тамань, сіль, вість, скатерть.

Вправа 50. Поставити слова, що в дужках, у потрібному числі й відмінку.

1. Де проходить межа, що відокремлює чемність від образи, коректність від (брутальність)? (В. Домонтович).

2. Ті долини здалека ніби дишуть тобі в лице холодком, лісовою (вогкість) (І. Нечуй-Левицький).

3. А за ними Гордієнко, кошовий із (Січ), веде своїх недобитків (Т. Шевченко).

4. На березі валялися дошки, викинуті на берег (повінь) (М. Коцюбинський).

5. Все те проходить десь далеко-далеко на обрії — блідою (тінь) минулого життя (Мик. Зеров).

6. В (блакить) замуроване небо родини, лани і подоли, гаї і долини, з тропічного світу ліси (Яків Щоголів).

7. Нехай знають по всім світі, як ми погибали і, гинучи, свою правду (кров) записали (П. Куліш).

8. Видавництво “Книгоспілка” перевидало в Нью-Йорку десятитомову працю Михайла Грушевського “Історія України-(Русь).”

9. Місто Лубні належать до Полтавської (область).

10. Область всевеликого війська донського межує на півдні з українською (Кубань).

Вправа 51. Поставивши їх у родовому або орудному відмінку, скласти речення до таких слів: Волинь, користь, лінь, любов, осінь, чверть, ожеледь, Рось (річка), подорож, галузь.

ЧЕТВЕРТА ВІДМІНА

До четвертої відміни належать іменники середнього роду, що в деяких непрямих відмінках однини і в усіх відмінках множини мають нарощену основу в вигляді наростків **-ат-** (**-ят-**) та **-ен-**.

Такі іменники — це переважно назви малих істот (теля — телята, курча — курчата) та слова типу ім'я, плем'я (імена, племена).

Зразок, як відміняти ці іменники.

	О д н и н а		М н о ж и н а	
Н.	ягня	ім'я	ягн-ят-а	ім-ен-а
Р.	ягн-ят-и	ім-ен-и	ягн-ят	ім-ен
Д.	ягн-ят-і	ім-ен-і	ягн-ят-ам	ім-ен-ам
З.	ягня	ім'я	ягн-ят-а	ім-ен-а
О.	ягням	ім'ям (ім-ен-ем)	ягн-ят-ами	ім-ен-ами
М.	ягн-ят-і	ім-ен-і	ягн-ят-ах	ім-ен-ах
К.	ягня	ім'я	ягн-ят-а	ім-ен-а

Про закінчення іменників четвертої відміни в деяких відмінках.

1. У родовому відмінку однини всі іменники четвертої відміни мають закінчення **-и**: ягнати, теляти, курчати, лошати, коліщати, імени, племена, а в множині — не мають зовсім закінчень (мають форму чистої основи): ягнят, телят, курчат, лошат, коліщат, каченят, імен, племен.

2. У знахідному відмінку однини мають форму називного відмінка, як і всі іменники середнього роду: бачу (кого? що?) гуся, гусеня, каченя, порося, теля, лоша, плем'я, ім'я. У цьому ж відмінку множини іменники четвертої відміни мають не тільки одну форму, а саме: а) перераховую (кого? що?) коліщата, дьвечата, імена, племена (форма називного для неживих предметів); б) бачу (кого? що?) хлоп'ят, дитинчат, дівчат (форма родового для назв людей); в) бачу, пасу (кого? що?) ягнята і ягнят, поросята і поросят, курчата і курчат, пташенята і пташенят — це або форма родового, або називного, що допускається для назв тварин.

Решта відмінків має закінчення, показані в зразках відмінювання іменників четвертої відміни.

Слід пам'ятати, що іменники четвертої відміни не мають нарощення основи (наростків) у називному, знахідному і орудному відмінках однини (телям, лошам, курчам, дитинчам). Виняток становлять слова типу ім'я, плем'я, які можуть бути в орудн. відмінку без наростка або в наростком (ім'ям або іменем, плем'ям або племенем).

Вправа 52. Переписати, іменники четвертої відміни підкреслити і визначити число і відмінок кожного.

мн., зн. відм.

Зразок: Мені тринадцятий минало, я пас ягнята за селом (Т. Шевченко).

1. Улітку, саме серед дня, пустуючи, дурне ягня забилося до річки напитися водички (Л. Глібов).

2. За городом качки пливуть, каченята крячуть (Нар. пісня).

3. Я був без імени, роду й без племені (М. Коцюбинський).

4. Моторні діти, дівоньки й хлоп'ята, первоцвіт наш, веселі небожата, щоб знали ви, як в світі треба жить і стерегтись, чого не слід робить, — я розкажу вам баечку маленьку (Л. Глібов).

5. Почувши голос матері, дитинча почало рухатись і махати рученятами.

6. Ведмедиця вивела ведмежат на лісову галявину, щоб її малята погрілися на сонці.

ВІДМІНЮВАННЯ МНОЖИННИХ ІМЕННИКІВ

Іменники, що не мають однини (множинні), відмінюються за відмінками так, як звичайні іменники різних відмін у множині, а саме:

1) Як іменники першої відміни: **Карпати** (Карпат, Карпатам, Карпати, Карпатами, в Карпатах), **Атени**, **Черкаси**, **Заліщики**, **Гречани**, **іменини**, **христини**, **лещата** (т в е р д а гру-

па); вечорниці, ножиці, помії (м'яка група); Нагуевичі, Барановичі, Тустановичі (мішана група).

2) Як іменники другої відміни: терези (терезів, терезам, терези, терезами, на терезах), окуляри, кайдани, сходи, Броди (тверда група); Чернівці (Чернівців, Чернівцям, Чернівцями, в Чернівцях), Ківерці, щипці, драгли, манівці, Піренеї (м'яка група); пестоші (пестошів, пестошам, пестоші, пестошами, на пестошах), хитроші, дріжджі, кліщі, ліноші, radoші, веселoші, ласoші (мішана група).

3. Як іменники середнього роду (також другої відміни): вила (вил, вилам, вила, вилами, на вилах), дрова, уста, ворота, висівки, ночви, віжки, ясла, ясна (тверда група); Лубні (Лубень, Лубням, Лубні, Лубнями, в Лубнях), вінця, давильця, коноплі (у родовому — вінець, давилець, конопель) — м'яка група.

4) Як третя відміна: груди (грудей, грудям, груди, грудьми, на грудях), кури, гуси, люди, двері, сніи, сани, діти.

5) Як четверта відміна: лещата, санчата та ін.

Деякі з множинних іменників мають і по дві можливих форми в тому самому відмінку: грішми і грошима, грудьми і грудима, дверми і дверима, ворітьми і воротами (орудний); на воротях і на воротах, у штанях і в штанях.

Кілька множинних іменників мають і форму однини, але від іншої основи: гуска (гуси), курка (кури), людина (люди), дитина (діти).

Прикметник

Частина мови, що показує ознаку предмета, а відповідає на питання **який?** або **чий?**, називається прикметником.

Як і кожную частину мови, точно визначити прикметник можна тільки в реченні, де він майже завжди пов'язаний з іменником.

Ось кілька прикладів: **Високий рівний степ. Зелений ряд могил і мрійна далечінь, що млою синіх крил чарує і зове до еллінських колоній... Але пощо мені ці вітрові пориви, і жайворонків спів, і проростання трав? (М. Зеров).**

Кожний з прикметників у наведених реченнях показує, який або чий є той чи той предмет: **високий** (який?) степ, **рівний** (який?) степ, **зелений** (який?) ряд, **мрійна** (яка?) далечінь, **синіх** (яких?) крил, **еллінських** (яких або чиїх?) колоній, **вітрові** (чий?) пориви, **жайворонків** (чий?) спів.

Рід, число і відмінок прикметника завжди залежить від іменника, до якого даний прикметник відноситься: **зелений** ряд, **жайворонків** спів, **вітрів** порив (чоловічий рід однини); **мрійна** далечінь, **еллінська** колонія (жіночий рід однини); **сине** крило, **довге** весло, **дерев'яне** ліжко (середній рід однини). Якщо іменники стоять у множині, то й прикметники приймають форму множини: **високі** степи, **зелені** ряди, **темні** хмари, **сині** крила. Така ж залежність і в відмінках: **зеленого** ряду, **зеленому** рядові, **зеленим** рядом, в **зеленому** ряді; **еллінської** колонії, **еллінській** колонії, **еллінську** колонію, **еллінською** колонією, в **еллінській** колонії; **синього** крила, **синьому** крилу, **синім** крилом, на **синьому** крилі.

Поза реченням не можна б було точно визначити таких прикметників, як **жайворонків** чи **вітрові**, бо перше слово (**жайворонків**) можна сприйняти за родовий відмінок множини іменника, а другий (**вітрові**) — за давальний однини також іменника. Без зв'язку з іменником не можна визначити рід прикметників **синього**, **зеленого**, **довгого** та ін., бо таку саму форму мають прикметники в чоловічому і середньому роді.

Саме тому слід пам'ятати, що розпізнати прикметник і визначити його рід, число та відмінок можна лише в реченні і в його зв'язку з іменником.

ПРИКМЕТНИКИ ЯКІСНІ І ВІДНОСНІ

За значенням прикметники поділяються на якісні і відносні. Наприклад, **білий**, **чорний**, **світлий**, **високий**, **добрий** — це якісні прикметники, а **паровий**, **атомовий**, **мідний**, **літній**, **місячний**, **канадський** — це прикметники відносні.

До відносних прикметників належать іще так звані присвійні, які вказують на те, кому належить предмет: **батьків** (олівець), **материна** (хустка), **Іванова** (книжка), **Андріїв** (човен).

Різниця між якісними і відносними прикметниками полягає головним чином у тому, що одні з них — якісні — можуть показувати більшу чи меншу міру ознаки, а другі — відносні — такої властивості не мають.

Наприклад, можна сказати: **чорний, чорніший, найчорніший; низький, нижчий, найнижчий** (це якісні прикметники), а вже з прикметниками **дерев'яний, канадський, еллінський** таке неможливе, бо це відносні прикметники.

Вправа 53. Списуючи, підкреслити якісні прикметники однією, а відносні двома рисками.

1. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану вже стояли полукіпки довгими стайками (І. Нечуй-Левицький). 2) На Аскольдовій Могилі поховали їх — тридцять мучнів-українців, славних, молодих... На Аскольдовій Могилі — український цвіт! По кривавій по дорозі нам іти у світ (П. Тичина). 3) І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі, то виринав, то потопав (Т. Шевченко). 4) На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний вогонь (І. Франко). 5) Вербова гілка розцвіла у мене на столі (М. Рильський). 6) На зеленому горбочку, у вишневому садочку притулилася хатинка, мов маленькая дитинка (Л. Українка).

ВИЩИЙ і НАЙВИЩИЙ СТУПЕНІ ПРИКМЕТНИКІВ

Вищий і найвищий ступінь можна утворити тільки від якісних прикметників: **біліший, найбіліший** (від **білий**), **синіший, найсиніший** (від **синій**), **веселіший, найвеселіший** (від **веселий**).

Вищий і найвищий ступені прикметників уживаються при порівнянні, цебто коли треба указати, що один предмет відрізняється сильнішою ознакою від другого (**смачніший хліб, чорніша земля**) або що один предмет вирізняється з-поміж решти всіх найдужче (**найсмачніший хліб, найчорніша земля, найвище дерево**).

Другий (вищий) ступінь прикметників твориться з допомогою наростків **-іш-**, **-ш-**: **смачний — смачніший, мокрий — мокріший, молодий — молодший, дешевий — дешевший**.

Деякі прикметники можуть мати перший або другий з цих наростків: старший і старіший, багатший і багатіший, тихший і тихіший, здоровший і здоровіший, грубший і грубіший.

Прикметники, що мають у першому ступені наростки **-ок-**, **-ек-**, **-к-**, в другому (вищому) ступені цих наростків не мають: широкій — ширший, глибокий — глибокий, далекий — дальший, солодкий — солодший, короткий — коротший.

У слові **довгий** при творенні вищого ступеня випадає **г**: довгий — довший.

Однак не в усіх словах наросток **-к-** випадає в вищому (і найвищому) ступені: цупкий — цупкіший, прудкий — прудкіший, бридкий — бридкіший, палкий — палкіший, м'який — м'якший.

У деяких прикметників при творенні вищого (і найвищого) ступеня відбувається відоме вже нам із розділу "Фонетика" чергування звуків, а саме: **г, ж, з** в сполученні з наростком **-ш-** дають **жч**: дорогий — дорожчий, дужий — дужчий, низький — нижчий, вузький — вужчий, близький — ближчий. А звуки **с+ш** дають **щ**: високий — вищий, красний — кращий (ок у слові високий і н у слові красний випадають).

Примітка: не слід думати, що в таких словах, як **низький, вузький, близький**, наросткове **-к-** змінилося на **ч**, бо тут той наросток (**-к-**) випав при творенні другого ступеня, а наросток **-ш-** під впливом **ж** змінився на **ч**, як і в словах **дужчий, дорожчий**.

Кілька прикметників мають вищий (і найвищий) ступінь від іншої основи, а не від звичайної своєї. Наприклад: **малий** — менший (а не **маліший**), **великий** — більший, **гарний** — кращий (а не **гарніший**), **добрий** — кращий.

Примітка: від слова **добрий** є форма **добріший**, але в значенні **добросердечніший, добродушніший**, а форма **ліпший**, що також твориться від **добрий**, в літературній мові тепер оминається.

При прикметниках вищого ступеня досить часто вживаються для підсилення такі слова, як **багато, набагато, далеко, значно, куди, порівняно, трохи, дедалі, щораз, чимраз, все та ін.**: Комори й хижки, льох — були тут **багато** повніші всякого добра; скоту й птиці було **далеко** більше (І. Нечуй-Левицький).

Найвищий ступінь прикметників твориться безпосередньо від вищого — лише додаванням приростка **най-: найсмачніший, найстрашніший, найближчий, найкращий**. Для більшого підсилення найвищого ступеня прикметників досить часто вживають форми з частками **що- або як-: якнайповніший, щонайкращий** та ін.

Рівнобіжні форми вищого і найвищого ступеня (з наростками **-іш- і -ш-**) в деяких прикметниках надають різного значення: **старіший** означає, що предмет не молодий уже або не новий, а **старший** — це значить мати більше років, бути дорослішим. **Гіркіший** означає ступінь гіркоти (менш солодкий), а **гірший** — говорить про нижчу якість.

Вправа 54. Проступенювати (утворити вищий і найвищий ступені) такі прикметники: ясний, сумний, блискучий, барвистий, високий, тонкий, стрункий, довгий, хижий, слизький, низький.

ПРИКМЕТНИКИ ПОВНІ І КОРОТКІ

Сучасна українська мова мало має первісних коротких прикметників. Вони зберігаються переважно в народній творчості (залишки старовини) і почасти в поетичній творчості сучасних поетів. Наприклад: Та світи ж ти їм дорогу, ясен місяць угорі! (П. Тичина). І шумить, і гуде, дрібен дощик іде (Нар. пісня). Тут ми бачимо короткі прикметники **ясен і дрібен**, що звичайно вживаються тепер у повній формі — **ясний, дрібний**.

До таких прикметників ще належать присвійні прикметники: **братів, сестрин, матері** та ін.

Якщо в старовину короткі прикметники відмінялися інакше, ніж повні (вони відмінялися так само, як іменники), то тепер у всіх непрямих відмінках короткі прикметники мають однакові закінчення з повними: **я с е н місяць, я с н о г о місяця, я с н о м у місяцеві і т. д.**, як і **я с н и й місяць, я с н о г о місяця, я с н о м у місяцеві...** Отже в сучасній українській мові короткі прикметники мають лише форму називного відмінка, не маючи її в непрямих відмінках.

До коротких прикметників зараховуємо і сучасну форму прикметників жін. та сер. роду однини і множини (всі прикм.) в називному та знахідному відмінках: — **чорна, біла, мала**,

сильна, чорне, біле, мале, сильне, чорні, білі, малі, сильні, яка походить з колишньої повної форми чорная, білая... чорнее, білее, чорнії, білії.

У поезії й народніх піснях і дотепер зберігаються такі форми, як любая, високая, молодії, дорогії та ін. Наприклад: А сестри, сестри, горе вам, мої голубки молодії (Т. Шевченко). Стоїть гора високая (Л. Глібов). І широкою долину, і високою могилу, і вечірнюю годину, і що снилось-говорилось — не забуду я (Т. Шевченко).

Найчастіше вживаються такі короткі прикметники: варт, вишен, Господень, готов, згоден, здоров, кожен, ладен, ласкав, (будь ласкав і будь ласка), певен, повен, повинен, рад.

Вправа 55. Переписати і підкреслити короткі прикметники однією рисою, а повні двома.

1. Рад, не рад — що це міняє? (Є. Плужник). 2. Чом, Дунаю, став ти смутен, став ти смутен, каламутен? (П. Куліш). 3. Ласкавий вітерець повіває з морського півдня і проводить легенькі, мов білокрилі птиці над пляжем, хмарки (В. Барка). 4. Здавалося, кожний ладен утекти, а не втікав ніхто (М. Коцюбинський). 5. Пливе човен води повен (Нар. пісня). 6. В повітрі літало довге біле павутиння (Ю. Яновський). 7. В понеділок уранці сонця вже було повен двір (Т. Осьмачка). 8. І знов жорстока тиша здушила серце в жмені (М. Коцюбинський). 9. Бувай здоров, мій друже, — мені прослалася далекая дорога.

ТВЕРДА І М'ЯКА ГРУПИ ПРИКМЕТНИКІВ

До твердої групи належать прикметники, що мають основу з кінцевим твердим приголосним, а тому мають закінчення **-ий, -а, -е**: старий, стара, старе, природний, самотній, дорогий, широкий, тихий, дужий, гарячий, лисий, бородатий, сліпий, босий, багатий, а також присвійні — батьків, материн, Андріїв, Надіїн та ін.

До м'якої групи належать прикметники з м'яким приголосним на кінці основи і з закінченнями **-ій, -я, -є**: синій, синя, сине, житній, самотній, верхній, передній, задній, присутній, літній, учорашній, дальній, справжній, осінній, пізній, порожній, хатній, сусідній та ін. Сюди належать і прикметники з основою на голосний: довгоший, безкрай, довговій, козій, песій, орлій.

Зразок, як відміняти прикметники твердої групи.

	О д н и н а			М н о ж и н а
	Чол. рід	Жін. рід	Серед. рід	Всі роди
Н.	рідн-ий	рідн-а	рідн-е	рідн-і
Р.	рідн-ого	рідн-ої	рідн-ого	рідн-их
Д.	рідн-ому	рідн-ій	рідн-ому	рідн-им
З.	рідн-ий (-ого)	рідн-у	рідн-е	рідн-і (-их)
О.	рідн-им	рідн-ою	рідн-им	рідн-ими
М.	рідн-ому (-ім)	рідн-ій	рідн-ому	рідн-их
Н.	сусідів	сусідов-а	сусідов-е	сусідов-і
	Катрин	Катрин-а	Катрин-е	Катрин-і
Р.	сусідов-ого	сусідов-ої	сусідов-ого	сусідов-их
	Катрин-ого	Катрин-ої	Катрин-ого	Катрин-их
Д.	сусідов-ому	сусідов-ій	сусідов-ому	сусідов-им
	Катрин-ому	Катрин-ій	Катрин-ого	Катрин-им
З.	сусідів (-ого)	сусідов-у	сусідов-е	сусідов-і(-их)
	Катрин (-ого)	Катрин-у	Катрин-е	Катрин-і (их)
О.	сусідов-им	сусідов-ою	сусідов-им	сусідов-ими
	Катрин-им	Катрин-ою	Катрин-им	Катрин-ими
М.	сусідов-ому (-ім)	сусідов-ій	сусідов-ому (-ім)	сусідов-их
	Катрин-ому (-ім)	Катрин-ій	Катрин-ому (-ім)	Катрин-их

Зразок, як відміняти прикметники м'якої групи.

	О д н и н а			М н о ж и н а
	Чол. рід	Жін. рід	Серед. рід	Всі роди
Н.	син-ій	син-я	син-є	син-і
Р.	синь-ого	синь-ої	синь-ого	син-іх
Д.	синь-ому	син-ій	синь-ому	син-ім
З.	син-ій (синь-ого)	син-ю	син-є	син-і
О.	син-ім	синь-ою	син-ім	син-іми
М.	синь-ому (-ім)	син-ій	синь-ому (-ім)	син-іх
Н.	безкра-їй	безкра-я	безкра-є	безкра-ї
Р.	безкрай-ого	безкрай-ої	безкрай-ого	безкра-їх
Д.	безкрай-ому	безкра-їй	безкрай-ому	безкра-їм
З.	безкра-їй (безкрай-ого)	безкра-ю	безкра-є	безкра-ї (-їх)
О.	безкра-їм	безкрай-ою	безкра-їм	безкра-їми
М.	безкрай-ому (їм)	безкра-їй	безкрай-ому (-їм)	безкра-їх

Кілька зауваг до відмінкових закінчень прикметників.

Правопис відмінкових закінчень прикметників значно простіший, ніж правопис іменників, а тому й немає великої потреби спинятися на особливостях кожного відмінка. Слід пам'ятати про такі особливості закінчень прикметників:

а) Прикметники обох груп (твердої і м'якої) у називному множини мають закінчення **-і** або **-ї**: рідні, гарні, сині, справжні, безкраї, довгошиї. Це саме закінчення мають прикметники і в знахідному відмінку, якщо він збігається з називним.

б) У давальному і місцевому відмінках всі прикметники жіночого роду однини мають закінчення **-ій** або **-їй**: рідній (матері), на гарній (вулиці), житній, на житній (муці), безкраїй, на безкраїй (дорозі).

в) В орудному відмінку всі прикметники жіночого роду закінчуються на **-ою**: рідною, гарячою, синьою, колишньою, безкраєю. Отже не слід плутати прикметникових закінчень у цьому відмінку з іменниковими, особливо з мішаною групою іменників: свіжою їжею, кращою сторожею, гарячою квашею, більшою площею.

г) У місцевому відмінку однини прикметників чоловічого й середнього роду, крім повного закінчення **-ому**, вживається і коротке закінчення **-ім** або **-їм**: на білому і на білім (папері), на синьому і на синім (морі), на розлогодному і на розлогім (полі), на безкрайому і на безкраїм (шляху).

Вправа 56. Провідміняти в однині і множині прикметники разом з іменниками: золотий тризуб, кращий олівець, чужа мова, гаряча каша, безкрає поле.

Вправа 57. Переписати текст і підкреслити всі прикметники. Усно визначити рід, число і відмінок кожного прикметника та сказати, до якого саме іменника він належить.

І. Над містом розкинула золоте павутиння пишна осінь. Дзвінке сухе повітря розкочувало дитячі вигуки поміж густими лапатими каштанами. Жарке сонце не палило, а золотило й червонило лист у садах та парках. З-поміж дерев на блискучих вулицях визирали вітрини, туго набиті всяким крамом. Гронами звисав кримський виноград над барилами сибірського масла... (Докія Гуменна).

II. Прекрасні полтавські степи! Рівна, неблаганна спека лється з неба... Хазяйки білять хати, прикрашають причілки різною глиною — то ніжним оранжем, то коричнево-червоною, то сірою, то чорною... І ось — бовваніє далеко попереду темна смуга, — то ліси на горах по той бік Дніпра. Приемний пах, і ледве чутна прохолода великої ріки домішується до духу в'ялої отави. Блищить нитка далекого Дніпра, ще ближче, ще, ще — ось і він, Дніпро, величний і древній, народня українська ріка! (Юрій Яновський).

Вправа 58. Списуючи, поставити прикметники, що в дужках, у відповідній формі.

Десь ніби з-під ваших же ніг раз-у-раз вистрибують потривожені (трав'яний) коники, вибігають і випурхують якісь (шелесливий) жучки, (дзвінкастий златавий) хрущики, (спритний різнобарвний) метелики, і навкруги що більше пригріває сонце, то більше зростає їхнє (своєрідний шурхітний) сюрчання (Аркадій Любченко). День був теплий після (вчорашній) дощу (І. Нечуй-Левицький). Гудуть бджоли понад (пахуча) гречкою (Марко Вовчок).

Ось ранок, (ясна та погожа) ранок після (коротка) ночі. Зірочки кудись зникли — пурнули в (синя) безодню (блакитне) неба; край його горить-палає (рожевий) вогнем; (червонувата) хвилі (ясний) світу миготять серед темноти; понад степом віє її (последній) зідхання; (положиста) балки дримають серед (темна) тіні, а (висока) могили виблискують (срібна) росою; піднімається (сиза) туман і (легесенький) димком, чіпляючись за рослину, стелиться по землі. (Панас Мирний).

Вузенька стежка в'ється понад (найвища) кручею. Отій (маленька) дівчинці минув уже шостий рік. До нас котик прийшов із (сусідній) двору.

ПРИКМЕТНИКИ В ЗНАЧЕННІ ІМЕННИКІВ

Прикметники, що в реченні відповідають на питання **хто?** або **що?**, а не на питання **який?** або **чий?**, набувають значення іменників, хоч і відмінюються як прикметники. Наприклад: Не боїться **мокрый** дощу, а **голий** розбою (Нар. творчість). Тут прикметники **мокрый** і **голий** виступають без іменників (чоло-

вік), тому самі стали іменниками, бо відповідають на питання хто?

Багато іменників з прикметниковою формою — це прізвища, географічні назви тощо: Паліїв, Петришин, Мирний, Котляревський; Васильків, Миколаїв, Чугуїв, Київ, Малин, Рівне; Ясенувата, Просяна (станції); Вовча, Тетерів (річки); лютий (місяць), учений, подушне, королева, царівна та ін.

Вправа 59. Переписати, підкресливши звичайні прикметники однією рисою, а вжиті в значенні іменників — двома.

1. Тяжка брама закрилася. Зразу десь з'явився черговий корпусу, взяв у вартових записку, а тоді разом з одним наглядачем повів Андрія через шкляні двері до нижнього коридору тюрми. На цих шкляних дверях... черговий зупинився (І. Багрянний). 2. Мотря плакала гіркими, а прохати Івана не посміла (П. Мирний). 3. Буйне жито коліскову, як маленькому, співало (С. Черкасенко). 4. Багатим та скупим вливали розтоплене срібло в рот (І. Котляревський). 5. Потяг наближався до Межової. 6. Ситий голодному не товариш.

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИЗВИЩ І ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ ПРИКМЕТНИКОВОЇ ФОРМИ ТА ЖІНОЧИХ ІМЕН ПО-БАТЬКОВІ

1. Прізвища і географічні назви на **-ий, -а, -е** (Мирний, Ясенувата, Рівне) відмінюються, як звичайні прикметники. Ось зразок, як такі слова відмінюються:

Н. Хвильов-ий	Ясенуват-а	Рівн-е
Р. Хвильов-ого	Ясенуват-ої	Рівн-ого
Д. Хвильов-ому	Ясенуват-ій	Рівн-ому
З. Хвильов-ого	Ясенуват-у	Рівн-е
О. Хвильов-им	Ясенуват-ою	Рівн-им
М. на Хвильов-ому	у Ясенуват-ій	у Рівн-ому

2. Географічні назви на **-ів, -їв, -ин** відмінюються так само, як іменники (ніколи, як прикметники). Ось зразок, як їх слід відмінювати:

Н. Могилів	Чернігів	Київ	Пирятин
Р. Могилев-а	Чернігов-а	Києв-а	Пирятин-а
Д. Могилев-у	Чернігов-у	Києв-у	Пирятин-у
З. Могилів	Чернігів	Київ	Пирятин
О. Могилев-ом	Чернігов-ом	Києв-ом	Пирятин-ом
М. у Могилев-і	у Чернігов-і	у Києв-і	у Пирятин-і

3. Чоловічі прізвища на -ів, -їв, -ов, -ин (Ковалів, Паліїв, Зеров, Панчишин) мають прикметникові закінчення — в однині тільки в орудному відмінку, а в множині — в усіх непрямих відмінках приймають закінчення прикметників. В усіх інших відмінках однини і множини вони мають іменникові закінчення. Ось приклади, як вони відмінюються:

О д н и н а

Н. Стахів	Андріїв
Р. Стахов-а	Андрієв-а
Д. Стахов-у	Андрієв-у
З. Стахов-а	Андрієв-а
О. Стахов-им	Андрієв-им
М. на Стахов-і (у)	на Андрієв-і (у)
Н. Русов	Стечишин
Р. Русов-а	Стечишин-а
Д. Русов-у	Стечишин-у
З. Русов-а	Стечишин-а
О. Русов-им	Стечишин-им
М. на Русов-і (у)	на Стечишин-і (ові)

М н о ж и н а

Н. Стахов-и	Андрійов-и
Р. Стахов-их	Андрійов-их
Д. Стахов-им	Андрійов-им
З. Стахов-их	Андрійов-их
О. Стахов-ими	Андрійов-ими
М. на Стахов-их	на Андрійов-их
Н. Русов-и	Стечишин-и
Р. Русов-их	Стечишин-их
Д. Русов-им	Стечишин-им
З. Русов-их	Стечишин-их
О. Русов-ими	Стечишин-ими
М. на Русов-их	Стечишин-их

Від цих же прізвищ відповідно виводяться і жіночі прізвища: Стахова, Андрійова, Русова, Стечишина, Палієва і т. д. (а не Марія Стахів, Віра Стечишин, Оксана Паліїв, цебто має бути так само, як і Павликовська, Паньківська, Навроцька).

Примітка: 1. Як чоловічі прізвища, у називному множини ці жіночі прізвища мають іменникове закінчення -и: (панночки) Стечишини, Стахови, Єфремови.

2. Жіночі імена по-батькові, хоч і мають форму прикметників, відмінюються тільки так, як іменники твердої групи, а саме: Марія Іванівн-а, Іванівн-и, Іванівн-і, Іванівн-у, Іванівн-ою, при Іванівн-і, Іванівн-о.

Вправа 60. Провідміняти в однині і множині такі імена і прізвища: Петро Гулак-Артемівський, Микола Зеров, Антін Паньків, Борис Ковалів, Федір Миколин; Софія Русова, Наталя Кобринська, Віра Стечишина, Оксана Палієва.

Вправа 61. Провідміняти в однині географічні назви: Ходорів, Гайсин, Володимир Волинський, Тальне, Лозова, Вовча.

Вправа 62. Списати і поставити слова, що в дужках, у потрібному відмінку.

1. Дорога в село йшла коло самого (Кайдашів) городу (І. Нечуй-Левицький). 2. Одначе люди не звертали уваги на ті (Уласова) речі (П. Мирний). 3. Голос (Маланчина) став тепліший (М. Коцюбинський). 4. Мені батько купив книжку з байками (Леонід Глібов). 5. Я зустрівся на (Куркова) вулиці з доктором (Мартинів), який колись працював разом із професором (Панчишин). 6. Від (Київ) до (Харків) буде понад чотириста кілометрів. 7. Аж під самим (Чернігів) зустрілися брати (Михайлів) з Марком (Степанів) та Семеном (Турчин).

Числівник

Частина мови, що означає кількість або порядок предметів і відповідає на питання скільки? або котрий?, називається числівником.

Числівники, що відповідають на питання скільки?, називаються кількісними. Наприклад: один, п'ять, шістьнадцять, двадцять, п'ятдесят, двісті, дев'ятсот.

Числівники, що відповідають на питання котрий?, називаються порядковими. Наприклад: перший (день), сьомий (рік), двадцятий (ряд).

Кількісні числівники відмінюються за відмінками (шість, шести, шістьма), а порядкові, як і прикметники, за родами (п'ятий, п'ята, п'яте), числами (п'ятий — п'яті) і відмінками (п'ятий, п'ятого, п'ятому і т. д.).

До числівників належать і дробові числа: півтора, одна сьома, чотири п'ятих та ін.

Такі слова, як половина, третина, п'ятка, десятка (десяток), сотня належать до іменників і відмінюються тільки так, як іменники.

Вправа 63. Списати речення і підкреслити в них кількісні числівники однією рисою, а порядкові двома.

1. У нашому саду росте дві яблуні, чотири груші, три сливи та вісім вишень. 2. Ота вишня посаджена сім років тому, а добрий урожай дає вона вже другий рік. 3. На яблунях ми мали по кілька яблук щойно на шостий рік, а цього літа ми зібрали з них аж десять кошиків яблук. 4. Груші і сливи посаджені дев'ять років тому. 5. Із слив зібрали перший добрий урожай на шостий рік, а з груш — на восьмий. 6. Крім цих дерев, на нашій садибі є дванадцять кущів порічок, два рядки малини і один агрусу.

ЧИСЛІВНИКИ ПРОСТІ І СКЛАДНІ

Слова-числівники, що мають тільки один корінь, називаються простими, а числівники з двома числівниковими коренями називаються складними.

Ось по кілька прикладів: прості числівники — один, сім, десять; складні числівники — одинадцять, дванадцять, триста, дев'ятсот.

Крім того, є ще і так звані складені числівники. Це такі, що складаються з двох чи й більшої кількості слів: двадцять п'ять, чотириста сорок вісім, тисяча шістсот тридцять три і т. д.

ПРАВОПИС ЧИСЛІВНИКІВ

З правопису числівників слід передусім пам'ятати таке:

1. Знак м'якшення після **т** пишеться в кінці числівників від 5 до 30: п'ять, шість, дев'ять, десять, дванадцять... дев'ятнадцять, двадцять, тридцять, при чому, починаючи від одинадцять, пишемо їх з **д** (одинадцять... двадцять, тридцять).
2. Числівник 16 треба писати з **стн**: шістнадцять.
3. В середині і в кінці числівників після **т** знака м'якшення не пишемо, починаючи від 50: п'ятдесят, шістдесят, дев'ятдесят (дев'яносто), п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот.

Так само і в середині числівників 15, 16, 19 не пишеться знак м'якшення після т: п'ятнадцять, шістнадцять, дев'ятнадцять.

4. Числівник 200 пишеться так: двісті.

5. У складених числівниках кожне слово пишемо окремо: двадцять вісім, двісті сорок п'ять, чотири тисячі шістсот тринадцять.

Примітка: Ні в якому разі не вживати і в складених числівниках: має бути — двадцять п'ять, двісті сім і т. д., а не двадцять і п'ять, двісті і сім...

Вправа 64. Написати словами такі числа: 10, 15, 16, 19, 28, 34, 40, 90, 51, 263, 263, 692, 4847.

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ

Кількісні числівники.

Кількісні числівники відмінюються тільки за відмінками. Винятком із цього є числівники один і два. Числівник один має форми для всіх родів (один, одна, одно) і для множини (одні), а числівник два має спільну форму для чоловічого і середнього роду (два) і окрему форму для жіночого роду (дві).

Зразок, як відмінювати числівник один.

О д н и н а

Чол. рід	Серед. рід
Н. один	одн-о (одн-е)
Р. одн-ого	одн-ого
Д. одн-ому	одн-ому
З. один (одн-ого)	одн-о (одн-е)
О. одн-им	одн-им
М. на одн-ому (-ім)	на одн-ому (-ім)

О д н и н а

Жін. рід
одн-а
одн-ієї
одн-ій
одн-у
одн-ією
на одн-ій

М н о ж и н а

Для всіх родів
одн-і
одн-их
одн-им
одн-і (одн-их)
одн-ими
на одн-их

Числівник середнього роду **одно** може мати ще форму **одне** (в називному і знахідному відмінках однини), але форми родового, давального, орудного і місцевого однини від **одно** і **одне** ті самі.

Якщо числівник **один** стоїть при іменнику, що означає живий предмет, то він у знахідному збігається з формою родового відмінка (бачу **о д н о г о** учня, **о д н и х** учнів, а коли при іменнику, що означає неживий предмет, то з називним (бачу **о д и н** олівець, **о д н і** олівці).

У місцевому однини, як і прикметник, числівник **один** може мати, крім основної форми — **на одному**, ще й форму **на одним**.

У родовому відмінку числівник **одна** може мати, крім основної форми — **однієї**, ще й форму **одної**, а в орудному, крім основної форми — **однією**, і форму **одною**. Наприклад: Дівчатка бавляться **одна з одною**. Кіт виловив мишей **усіх до одної**.

Зразок, як відмінати числівники **два, три, чотири**.

Чол. і сер. рід	Жін. рід
Н. два	дві
Р. двох	двох
Д. двом	двом
З. Як Н. або Р.	Як Н. або Р.
О. двома	двома
М. на двох	на двох

Для всіх родів

Н. три	чотири
Р. трьох	чотирьох
Д. трьом	чотирьом
З. Як Н. або Р.	Як Н. або Р.
О. трьома	чотирма
М. на трьох	на чотирьох

Слід пам'ятати, що в орудному відмінку однини після **р** у слові **ч о т и р м а** не пишеться знак м'якшення, бо **р** у кінці складу буває тільки твердим звуком (**чо-тир-ма**).

**Зразок, як відімінати числівники
п'ять, шість, сім, вісім.**

Н.	п'ять	шість	сім	вісім
Р.	п'ятьох (п'яти)	шістьох (шести)	сімох (семи)	вісьмох (восьми)
Д.	п'ятьом (п'яти)	шістьом (шести)	сімом (семи)	вісьмом (восьми)
З.	п'ятьох або п'ять	шістьох або шість	сімох або сім	вісьмох або вісім
О.	п'ятьма	шістьма	сімома	вісьмома
М.	на п'ятьох (на п'яти)	шістьох (на шести)	на сімох (на семи)	на вісьмох (на восьми)

Як числівник **п'ять**, відмінюються **дев'ять, десять, одинадцять... аж до двадцять, а далі тридцять, п'ятдесят, шістдесят, дев'ятдесят (дев'яносто — як сто)**, при чому — відмінюється тільки друга частина складного числівника: **п'ятдесятьох, п'ятдесятьом, п'ятдесятьма...**

**Зразок, як відімінати числівники
сорок, дев'яносто, сто.**

Н.	сорок	дев'яносто	сто
Р.	сорока	дев'яноста	ста
Д.	сорока	дев'яноста	ста
З.	сорок	дев'яносто	сто
О.	сорока (сорокма)	дев'яноста (дев'яностома)	ста (стома)
М.	на сорока	дев'яноста	на ста

Число **90** в українській мові можна називати **дев'яносто і дев'ятдесят**.

**Зразок, як відімінати числівники
двісті, триста, п'ятсот.**

Н.	двісті	триста	п'ятсот
Р.	двох сот	трьох сот	п'яти сот (п'ятьох сот)
Д.	двом стам	трьом стам	п'яти стам (п'ятьом стам)
З.	двісті	триста	п'ятсот
О.	двома стами	трьома стами	п'яти стами (п'ятьма стами)
М.	на двох стах	на трьох стах	на п'яти стах (п'ятьох стах)

Числівник **чотириста** відмінюється, як **триста**, а числівники **шістсот**, **сімсот**, **вісімсот**, **дев'яцот** відмінюються, як **п'ятсот**.

Вправа 65. Провідміняти в усіх відмінках такі числівники разом з іменниками: дев'ять школярів, шістнадцять долярів, сімсот миль.

Вправа 66. Списати і замінити числа словами в відповідній формі.

1) До 7 додати 9 буде 16. 2) Від 800 відкинути 300 буде 500. 3) Скільки буде, коли до 60 додати половину 100? 4) 3-за куша випливла дика качка з 4 каченятами. 5) Від Нью-Йорку до Вашингтону можна долетіти літаком за 1 годину. 6) Скільки миль пройшов потяг за 2 години, коли він ішов зі швидкістю 90 миль на 1 годину? 7) У потязі вистачить місць для 500 пасажирів.

ВІДМІНЮВАННЯ ІНШИХ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

1. У складених кількісних числівниках понад **сто** відмінюється тільки останнє слово. Наприклад: 1. Від Полтавського бою минуло більше **двісті сорок п'яти** років. 2. Відстань від Землі до Місяця дорівнює **триста дев'яносто чотири тисячі чотириста чотирьом** кілометрам.

2. Числівники **двоє**, **троє**, **четверо**, **п'ятеро**, **шестеро**, **семеро** та інші в непрямих відмінках приймають форму числівників **два**, **три**, **чотири**: **двоє**, **двох**, **двом**, **двома**, **на двох**; **п'ятеро**, **п'ятьох**, **п'ятьом**, **п'ятьма**, **на п'ятьох** і т. д.

3. Числівники **обидва**, **обидві**, **обидвоє** (**обоє**) можуть мати в непрямих відмінках паралельні форми: **обидвох** — **обох**, **обидвом** — **обом**, **обидвома** — **обома**. При чому, в непрямих відмінках ці числівники втрачають ознаки родів, цебто мають спільну форму для всіх родів.

Примітка: **Оба** (форма називного відмінка) — в літературній мові вже не вживається.

4. Числівники **пів**, **півтора**, **півтори**, **півтора**, **півтретя** і подібні — зовсім не відмінюються.

5. Числівники **тисяча** (а не **тисяч**, бо **тисяча** — жін. роду) відмінюється, як іменник к р у ч а: одна **тисяча**, однієї **тисячі**, одній **тисячі**, одну **тисячу**, однією **тисячею**, в одній **тисячі**. А числівники **мільйон**, **мільярд** (**більйон**) відмінюються, як іменники м е д а л ь о н, в о р о н: один **мільйон**, одного **мільйона**, одному **мільйонові**, одним **мільйоном**, на одному **мільйоні**.

Вправа 67. Списуючи, числа замінити словами в відповідній формі.

1. За даними перепису населення 1951 року, в Канаді було 395.043 українці. 2. З-поміж усіх канадських українців до греко-католицької церкви належить 41 відсоток, а до православної понад 30 відсотків. 3. Пересічна швидкість руху Місяця навколо Землі трохи більша 1 кілометра на секунду. 4. Деякі птахи живуть дуже довго. Наприклад, крук — до 100, а лебідь до 200 років. 5. З довговічних рослин найбільш відомий дуб, що живе до 600 років. 6. Літак пробув у повітрі 21 годину. 7. Сонце більше за землю в 1.300.000 разів. 8. Від нас до сонця — не менше 150.000.000 кілометрів.

П О Р Я Д К О В І Ч И С Л І В Н И К И

Відмінювання порядкових числівників

Порядкові числівники утворюються від коренів кількісних числівників: **три** — **третій**, **чотири** — **четвертий**, **п'ять** — **п'ятий**, **шістнадцять** — **шістнадцятий**, **тридцять** — **тридцятий**, **шістдесят** — **шістдесятий**, **сто** — **сотий**, **двісті** — **двосотий**, **триста** — **трисотий**, **чотириста** — **чотирисотий**, **вісімсот** — **восьмисотий** і т. д.

Але від кількісних числівників **один** і **два** порядкові числівники утворюються інакше: **один** — **перший**, **два** — **другий**.

Відмінюються порядкові числівники так само, як прикметники, цебто за родами, числами і відмінками. При чому, крім **третій**, всі порядкові числівники мають закінчення твердої групи прикметників: **сьомий**, **сьома**, **сьома**, **дванадцятий**, **дванадцята**, **дванадцять**, **сороковий**, **сорокова**, **сорокове**, **сьомого**, **сьомої**, **сьомим**, **сьомою**...

Порядковий числівник **третій** має закінчення прикметників м'якої групи: **третій**, **третья**, **третє**, **третього**, **третьої**, **третьому**, **третьій** і т. д.

При утворенні порядкового числівника від числівника складеного замінюється на форму порядкового числівника тільки останнє слово: сто сорок **шостий**, двісті дев'яносто **сьомий**, тисяча дев'ятсот п'ятдесят **п'ятий** (рік). Відміняється в складеному порядковому числівнику тільки те саме останнє слово: сто сорок **шостого**, сто сорок **шостому**, сто сорок **шостим** і т. д.

На означення часу вживаються такі форми вислову: **о першій** (другій... **десятій**) годині, **об одинадцятій** годині (а не в **першій... в одинадцятій** годині).

Зразок, як відмінати порядкові числівники

О д н и н а	М н о ж и н а
Н. двісті п'ятдесят сьомий	двісті п'ятдесят сьомі
Р. двісті п'ятдесят сьомого	двісті п'ятдесят сьомих
Д. двісті п'ятдесят сьомому	двісті п'ятдесят сьомим
З. двісті п'ятдесят сьомий (сьомого)	двісті п'ятдесят сьомі (сьомих)
О. двісті п'ятдесят сьомим	двісті п'ятдесят сьомими
М. двісті п'ятдесят сьомому (сьомім)	на двісті п'ятдесят сьомих

Вправа 68. Провідмінати порядкові числівники разом з іменниками: третій ряд, восьмий рік, чотириста двадцять перша сторінка, перший дощ.

Вправа 69. Переписуючи, позамінювати числа словами і поставити їх у відповідних відмінках.

1. Поселення українців у Канаді почалося в 1891 році. Наплив їх до Канади і США був спинений 1-ою світовою війною, що почалася 1914-го року. Так звана 2-а хвиля переселення українців до Канади і США тривала між 1920-им і 1939-им роками, цебто до початку 2-ої світової війни. А вже 3-я хвиля великого напливу українців почалася в 1947-му році, цебто на 3-ій рік після закінчення 2-ої світової війни. Але це було переселення не безпосередньо з України, яку знову окупувала Москва в 1944-му році, а переселення з країн Західньої Європи, звідки сотні тисяч українців не захотіли поїхати на поневолену Україну після 1945-го року.

2. До Нью-Йорку ми прибули 7-го травня 1953-го року. Спершу ми жили на 6-ій вулиці, а згодом переселилися на

23-ю. Раніше ми мали мешкання на 7-му поверсі, а тепер на 3-му. О 8-ій годині я виходжу з дому і йду до школи на 21-у вулицю. Моя сестричка до школи йде разом зі мною, а додому повертається об 11-ій годині, бо вона ходить до дитячого садка.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ ЧИСЛІВНИКАМИ І ІМЕННИКАМИ

Як кількісні, так і порядкові числівники звичайно стоять у реченні перед іменником. Ми кажемо: **один день, дев'яносто курчат, двісті долярів, перший день, сьомий автобус, вісімдесятий доляр.**

Але якщо кількісним числівником названо п р и б л и з н у кількість предметів, то іменник звичайно стоїть перед числівником: **разів три (зо три), долярів десять (з десять), душ двісті (з двісті).**

б) Кількісний числівник **один** узгоджується з іменником, як і прикметник, у роді, числі та відмінку: **один рік, одна зима, одне літо, одні люди; одного року, одному рокові, одним роком..., однієї зими, одній зимі..., одних людей, одним людям...**

в) При кількісних числівниках від два до чотири іменники стоять у називному відмінку, а від п'ять і далі — в родовому множини: **два прапори, три прапори, чотири прапори, дві сестри, чотири сестри, але п'ять прапорів, шість сесетер, вісім озер, п'ятнадцять качок і т. д.** При збірних числівниках двоє, троє та ін. іменники стоять у родовому множини: **троє коней, четверо свиней, двоє голубів.**

Якщо ж числівники **два, три, чотири** вжиті на означення приблизної кількості, то іменники при них ставляться тільки в родовому множини: **аркушів два (зо два), пострілів три (зо три), карбованців чотири (з чотири).**

Слід пам'ятати, що при числівниках **два, три, чотири** іменники мають форму називного відмінка множини, але наголос — родового однини (**дві сестри, три брати, чотири сини**).

г) При складених числівниках іменники пов'язуються тільки з останнім словом, а тому має бути: **двадцять один до-**

ляр, сто тридцять два доляри, чотириста три доляри, тисяча п'ятсот чотири доляри, вісімсот одна миля, двісті п'ятдесят один доляр, тисяча двісті дев'яносто одно яйце і т. д.

г) Дробові числівники вимагають, щоб іменник стояв у родовому однини: дві третіх години, кілометра, милі; півтора доляра, кілометра, кроку, року; півтори милі, години, миски. Але при числівникові півтора ста іменник має стояти в родовому множини: півтора ста кілометрів, миль, карбованців.

д) У непрямих відмінках кількісні числівники узгоджуються з іменниками — приймають форму того відмінка, в якому стоять іменники: трьох зайців, трьом зайцям, трьома зайцями, на трьох зайцях; семи річок, сімом річкам, сімома річками, на сімох річках. Але дробові числівники так не узгоджуються з іменниками: три сьомих кілометра, трьох сьомих кілометра, трьома сьомими кілометра...

Порядкові числівники, як і прикметники, всі узгоджуються з родом, числом і відмінком іменника: третій аркуш, третя сторінка, третє місце; треті роковини, треті кляси; третій аркуш, третього аркуша, третьому аркушеві, третім аркушем, на третьому аркуші, третя сторінка, третьої сторінки, третій сторінці, третьою сторінкою, на третій сторінці.

Вправа 70. Переписати і ті іменники, що в дужках, поставити у формі, якої від них вимагає зв'язок з числівниками, при яких вони вжиті.

1. На хату сіли два (голуб). 2. Цю річку я можу переплисти (раз) зо три без відпочинку. 3. На кілограм іде п'ятеро найкращих (яблуко). 4. Тут посаджено двадцять один (корінець) одного (сорт) малини, а он там — тільки чотири (корінець) іншого сорту. 5. Зимою сонце сходить десь о восьмій (година). 6. У нашому вагоні було двадцять два (пасажир). 7. Від нашої останньої зустрічі проминуло вже півтора (рік). 6. Між двома (ряд) автомобілів був прохід на півтора (крок) завширшки. 7. Буря зірвала дахи з п'ятьох (будинок). 8. Дві третіх (урожай) своєї пшениці Канада продає закордон. 9. У Канаді є трое великих (місто): Монреаль, Торонто і Ванкувер. 10. Від Монреалу до Нью-Йорку скорий потяг іде вісім (година).

Займенник

Частина мови, що вживається замість іменника, прикметника або числівника, називається **з а й м е н н и к о м**.

Розгляньмо це на прикладах. 1. **Андрій** купив собі нову рушницю; завтра він іде на полювання.

Як бачимо, в наведених реченнях ту саму особу раз названо **Андрій**, а другий — **він** (займенник). Займенник **він** тут ужитий замість іменника **Андрій**.

2. Цього року була сувора зима. Така зима тут буває раз на десять років.

У другому реченні вжито слово **така** (займенник), замість прикметника **сувора**, що в першому реченні.

3. На малюнку ми бачимо семеро каченят. Стільки каченят я намалюю за пів години.

Тут у другому реченні вжито займенник **стільки**, замість ужитого в першому реченні числівника **семеро**.

ПОДІЛ ЗАЙМЕННИКІВ НА ГРУПИ

Усі займенники за їх значенням можна поділити на такі групи.

1. Особові займенники: **я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони**.
2. Зворотний: **себе**.
3. Присвійні: **мій, твій, свій, наш, ваш, їхній**.
4. Вказівні: **той, цей, такий, стільки**.
5. Питальні: **хто? що? який? чий? скільки? котрий?**
6. Відносні: **хто, що, який, чий, скільки, котрий**, цебто ті самі, що називаються й питальними, але вжиті без питального значення.
7. Означальні: **увесь (увесь, весь), всякий, всілякий, сам, самий, інший, інакший, цілий** (із значенням **увесь**).
8. Неозначені: **хтось, щось, якийсь, котрийсь, хтонебудь, щонебудь, якийнебудь, дехто, дещо, деякий, абихто, абищо, аби який, інший** (із значенням **хтось**), **інакший** (із значенням **якийсь**), **такий-сякий, будь-хто, будь-що, будь-який, казна-який, хтозна-що**.
9. Заперечні: **ніхто, ніщо, ніякий, нічий, жаден** (або **жадний, ні один**).

Щодо вживання деяких займенників, то насамперед слід указати на таке:

а) Зворотний займенник себе вживається в українській мові при всіх трьох особах: я захищаю себе, ти захищаєш себе, він захищає себе. Крім того, не можна казати, наприклад, так: Вони говорили з собою або Вони не розуміли себе, бо тут має бути так: Вони говорили один з одним, Вони не розуміли один одного (або: одне одного).

б) Присвійний займенник свій може відноситись до всіх трьох осіб, як і зворотний займенник себе: Я виконую свій обов'язок, ти виконуєш свій обов'язок, він (вона) виконує свій обов'язок. По-українському не добре навіть звучить, коли сказати: Я виконую мій обов'язок, ти виконуєш твій...

в) Вказівні займенники той і цей мають різне значення, їх не можна заступити один одним. Цей (ця, це, ці) вживаються тоді, коли говорять про когось чи про щось близьке (що перед очима), а той (та, те, ті) вживаються тоді, коли говорять про щось даліше або давніше чи про таке, що відноситься до майбутнього часу.

Наприклад: 1. Я сяду на цей стілець (що коло мене найближче), а ти сідай на той (що десь далі стоїть). 2. Один рибалка сидить на цьому березі, а два — на тому (на другому, на протилежному — десь далі). 3. Ми чекаємо липня, бо того місяця (мова про час майбутній) почнеться справжнє літо. 4. Найбільше записано в моєму щоденнику за 1954 рік: того року (мова про минулий час) я їздив до Південної Америки.

Якщо говориться про рік, місяць, день, коли ми живемо, то треба казати цей рік, цей місяць, цей день, а не той рік і т. д. Так само треба казати цей пан, чоловік, хлопець тощо, якщо він стоїть перед нами, найближче до нас (попольському, наприклад, кажуть тільки тень пан чи тень чоловік, хоч він стоїть перед очима і тільки сам-один).

Щоб указати займенником на когось чи на щось віддалене в просторі або часі, не конче вживати нелітературну форму тамтой, тамта, тамте, тамті, бо цілком вистачає в такому разі літературної форми займенника той, та, те, ті.

г) Означальні займенники **сам** і **самий** також не слід плутати, а вживати відповідно до їх значення. **Сам** — рівнозначне з **один**: **Я тут сам сиджу** (більше нікого немає). **Він сам це зробив** (йому ніхто не помагав, він був один-одним виконавець якоїсь роботи). Досить часто слово **сам** уживається разом з **один**. 1. **Над кручею сидів рибалка сам-один і вудив рибку.** 2. **Живе він у тій хаті сам-один.**

Казати, наприклад, **я самій тут сиджу, він самій це зробив**, це виходить геть поза норми літературної мови.

Із наголосом на другому складі **самій** уживається в таких словосполученнях: **Самій бур'ян поріс (самій=тільки).** **Самá** полова, **нема ні зернини (самá=тільки).** **Самі** слова, **самі** обіцянки (**самі=тільки**). Недарма вслід за **самій** у таких випадках досить часто вживають і слово **тільки**: **самі тільки** погрози, **самій тільки** чортополох росте на цій ниві.

Самий має значення крайньої межі чогось: 1. **На самій вершині гори видно сніг** (на найвищому місці той сніг видно). 2. **Доборолась Україна до самого краю** (Т. Шевченко).

Займенник **самий** (не **сам**) уживається в таких словосполученнях, як **той самий** (хлопець), **такий самий** (добрий), **ті самі** (люди). Зрідка ще вживається (хоч літературна українська мова того майже не знає) займенник **самий** при творенні найвищого ступеня прикметників: **самий** старший, або **самий** найстарший, **самий** смирніший або **самий** найсмирніший.

Вправа 71. Усі займенники в поданих нижче реченнях підкреслити і вгорі над кожним позначити, до якої групи він належить (особовий — **ос.**, зворотний — **зв.** і т. д.).

1. Я зібрався на цей раз одвідати свою родину (М. Коцюбинський). 2. Найду собі цимбали, щоб ніженьки дримбали (П. Чубинський). 3. Побити, то й аби-хто знайдеться, — от інше діло пожалувати! (М. Номис). 4. Васюта коверзував-коверзував, далі таке вигадав, що ледве й сам не пропав (П. Куліш). 5. Бува там, у громаді, якесь знаття потайне, що прочуває непевну правду доразу (Марко Вовчок). 6. Чурек і сакля — все твоє, воно не прошене, не дане; ніхто не візьме за своє, не поведе тебе в кайданах (Т. Шевченко). 7. Ріс на грядці, на самому краю, здоровий куш гвоздиків (І. Нечуй-Левицький). 8. Інший в ноги кланяється, а за ноги кусає

(Прик). 9. Син на снідання нарізав беззубому батькові самих шкуринок, а собі брав м'якушки (Б. Грінченко). 10. Тобі нагани не дадуть, ти сам багатий (Марко Вовчок).

ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

Зразок, як відміняти особові займенники.

О д н и н а

Для всіх родів	Чол. рід	Серед. рід	Жіночий рід
Н. я ти	він	воно	вона
Р. мене тебе	його (нього)		її (неї)
Д. мені тобі	йому		їй
З. мене тебе	його (нього)		її (неї)
О. мною тобою	ним		нею
М. на мені тобі	ньому (на нім)		на ній

М н о ж и н а

Для всіх родів

Н. ми	ви	вони
Р. нас	вас	їх (них)
Д. нам	вам	їм
З. нас	вас	їх (них)
О. нами	вами	ними
М. на нас	на вас	на них

Позначена в дужках друга форма особових займенників у третій особі, як нього, ньому, неї, ній, них, вживається тоді, коли перед займенником стоїть прийменник. Наприклад: 1. Ми сумували без нього (але: Ми виглядали його). 2. Я відповів за неї (але: Я запитав її). 3. Автомобіль спинився коло них (але: Він не помітив їх).

В орудному відмінку ці ж займенники вживаються тільки в формі з н — незалежно від того, є чи немає прийменника перед займенником: ним, нею, ними.

Якщо ж особові займенники його, її, їх ужито в значенні присвійних, то форми з н вони не приймають. Наприклад: 1. До його воза коза підійшла. 2. По їх подвір'ю гуси ходили. 3. З її торби випала книжка.

У наведених реченнях займенники його, їх, її — присвійні, а прийменники, до того ж, відносяться не до займенників, а до іменників (до воза, по подвір'ю, з торби), бо і взагалі присвійні займенники не бувають пов'язані безпосередньо з прийменниками.

Зразок, як відмінати зворотний займенник

Н.	—	З.	себе
Р.	себе	О.	собою
Д.	собі	М.	на собі

Зворотний займенник (себе) не має форми називного відмінка, а в решті відмінків має спільну для всіх родів і чисел форму.

Вправа 72. Переписуючи, поставити в відповідному відмінкові ті займенники, що в дужках.

1. Та вже ж (я) та докучила та чужая та сторононька (Нар. пісня). 2. Ой він (вона) кохав, та не докохався, — вона (він) осудила, він не сподівався (Нар. пісня). 3. Пошійте ж (я) кожушинку, як прийде зима (І. Нечуй-Левицький). 4. Не прийму тельців від (ти), ні козлят твоїх (Псалтир). 5. Ходила дівчина по полю, звила (себе) віночок з куколю (Нар. пісня). 6. Ніхто ніде (вона) не бачив, ніхто про (вона) не чув (Панас Мирний). 7. Люди до (вона) говорять — не чує (Марко Вовчок).

Зразок, як відмінати займенник мій (моя, моє, мої).

	Чол. рід	Середн. рід	Жін. рід	Для всіх родів
Н.	мій	моє	моя	мої
Р.	мого		моєї	моїх
Д.	моєму		моїй	моїм
З.	мій (мого)	моє	мою	мої (моїх)
О.	моїм		моєю	моїми
М.	на моєму (моїм)		на моїй	на моїх

Як займенник мій (моя, моє, мої), відмінються і займенники твій (твоя, твоє, твої) та свій (своя, своє, свої).

Займенники наш (наша, наше, наші) і ваш (ваша, ваше, ваші) відмінються, як і прикметники твердої групи (дужий, сухий, новий): наш, нашого, нашому і т. д.

Займенник їхній (їхня, їхнє, їхні) відмінюється так, як прикметники м'якої групи (синій, могутній, домашній): їхній, їхнього, їхньому і т. д.

Зразок, як відміняти займенник той, цей.

		О д н и н а		М н о ж и н а	
Чол. рід		Середн. рід	Жін. рід	Для всіх родів	
Н.	той		те	та	ті
Р.		того		тієї (тої)	тих
Д.		тому		тій	тим
З.	той (того)		те	ту	тих
О.		тим		тією (тою)	тими
М.		на тому (тім)		на тій	на тих
Н.	цей		це	ця	ці
Р.		цього		цієї	цих
Д.		цьому		цій	цим
З.	цей (цього)		це	цю	ці (цих)
О.		цим		цією	цими
М.		на цьому		на цій	на цих

Вправа 73. Списуючи, поставити в відповідній формі займенники, що в дужках.

1. Мало́го сліду не покину на (наша) сла́вній Україні, на на́шій (не своя) зе́млі (Т. Шевченко). 2. Пові́яли ві́три і принесли на (свої) кри́лах невідо́мі до́сі пахо́щі (М. Коцюбинський). 3. А я сам годую, стережу й учу ді́тей (свої), а пра́цю (своя) полегшу́ю пі́снею (Гр. Сковорода). 4. Мо́же верне́ться на́дія з (та) водо́ю — ці́люшо́ю, живу́щою дрі́бною росо́ю (Т. Шевченко). 5. Висип, ма́ти, висо́ку моги́лу, збери, ма́ти, (вся наша) ро́дину (Нар. пі́сня). 6. Серце́ (мі́й) коха́нєє, кві́те (моя) ро́жевий! (Ів. Мазепа). 7. А цві́т короле́вий схилив (своя) голово́ньку черво́но-ро́жеву (Т. Шевченко). 8. Найня́ла (свій) Степа́нка і ста́ла про́питува́ти, що́б і дівча́т по́найма́ти (Г. Барві́нок). 9. Я не зна́ю, де (о́ця) ма́кітру приту́лити. 10. Від (ця) со́сни до (та) я́лини — два́дцять кро́ків. 11. (Цей) хло́пчико́ві пі́шов уже́ шосто́гий рік. 12. До́щів (цей) ро́ку бу́ло бі́льш, ніж́ треба. 13. Я (тві́й) брата́ бачи́в на ма́йдані. 14. У (на́ш) са́ду я́блу́ня цві́те.

**Зразок, як відміняти займенник
ввесь (увесь), вся, все, всі.**

		О д н и н а			М н о ж и н а
	Чол. рід	Середн. рід	Жін. рід	Для всіх родів	
Н.	ввесь (увесь)	все (усе)	вся (уся)	всі (усі)	
Р.	всього		всієї	всіх	
Д.	всьому		всій	всім	
З.	ввесь (всього)	все (усе)	всю	всі (всіх)	
О.	всім		всією	всіма	
М.	на всьому (на всім)		на всій	на всіх	

У формі цього, цьому, цей, цею, цюю, всего, всему, всеї, всею, всьої в літературній мові ці займенники не вживаються.

Зразок, як відміняти займенник чий (чия, чие, чий).

		О д н и н а			М н о ж и н а
	Чол. рід	Середн. рід	Жіноч. рід	Для всіх родів	
Н.	чий	чие	чия	чий	
Р.	чийого		чией	чийих	
Д.	чийому (чиему)		чийій	чийім	
З.	чий (чийого)	чие	чию	чийі (чийих)	
О.	чийім		чиейю	чийіми	
М.	на чийому (на чиему, на чийім)		на чийій	на чийих	

Питальні займенники хто? що? і відносні хто, що — відмінюються однаково. Відмінювання питальних займенників ми знаємо з уживання їх як відмінкових питань.

Займенники який, котрий, такий, кожний, всякий, самий (самий), сам відмінюються, як прикметники твердої групи.

Вправа 74. Списуючи, поставити слова, що в дужках, у потрібній формі.

1. Дрібненькими слізоньками (ввесь) поле зросила (Нар. пісня). 2. На (чий) возі їдеш, того й пісню співай (Приказка). 3. (Ввесь) товпились коло човнів, (кожна) хотів скоріш зайняти місце, примостити (свій) клунки (М. Коцюбинський). 4. І над (усе) цим високо розпростерлося сонце (П. Мирний). 5. На (вся) нашій ниві будяки та лопухи поросли. 6. А (чия) матері переказав учитель, щоб до школи прийшла? 7. На (яка) лаві ти сидиш? — Я сиджу на (сама) передній лаві. 8. З (такі) друзями можна все зробити: вони в (усяка) біді допоможуть, а в добрі — (все) серцем поділять радість.

Зразок, як відміняти неозначені займенники.

О д н и н а

Чолов. рід	Середн. рід
Н. якийсь	якесь
якийбудь	якебудь
Р. якогось	якогось
якогобудь	якогобудь
Д. якомусь	якомусь
якомубудь	якомубудь
З. якийсь (якогось)	якесь
якийбудь (якогобудь)	якебудь
О. якимось (якимсь)	якимось (якимсь)
якимбудь	якимбудь
М. на якомусь (на якимсь)	на якомусь (на якимсь)
на якомубудь (якімбудь)	на якомубудь (якімбудь)

О д н и н а

Жіноч. рід	Множина
Для всіх родів	
Н. якась	якісь
якабудь	якібудь
Р. якоїсь	якихось (якихсь)
якоїбудь	якихбудь
Д. якійсь	якимось (якимсь)
якійбудь	якихбудь
З. якусь	якісь (якихось)
якубудь	якібудь (якихбудь)
О. якоюсь	якимись
якоюбудь	якимибудь
М. на якійсь	на якихось (на якихсь)
на якійбудь	на якихбудь

О д н и н а

Чол. рід	Серед. рід.
Н. деякий	деяке
будь-чий	будь-чие
Р. деякого	деякого
будь-чийого	будь-чийого
Д. деякому	деякому
будь-чиєму	будь-чиєму
З. деякий (деякого)	деяке
будь-чий (будь-чийого)	будь-чие
О. деяким	деяким
будь-чиїм	будь-чиїм
М. на деякому	на деякому
на будь-чийому	на будь-чийому (чиєму, чиїм)
(чиєму, чиїм)	

Однина	Множина
Жін. рід	Для всіх родів
Н. деяка	деякі
будь-чия	будь-чиї
Р. деякої	деяких
будь-чїєї	будь-чиїх
Д. деякій	деяким
будь-чїїй	будь-чїїм
З. деяку	деякі (деяких)
будь-чїю	будь-чїї (будь-чїїх)
О. деякою	деякими
будь-чїєю	будь-чїїми
М. на деякій	на деяких
на будь-чїїй	на будь-чїїх

Як показано в наведених зразках відмінювання, в неозначених займенниках відмінюється тільки основна (займенникова) частина, а частки лишаються в усіх відмінках без змін.

Слід пам'ятати, що з часткою **будь-**, якщо вона стоїть на початку слова, неозначені займенники в усіх родах, числах і відмінках пишуться через риску: **будь-хто, будь-що, будь-який, будь-чий; будь-які, будь-чїї; будь-кого, будь-чого, будь-якого, будь-чїїого** і т. д.

Якщо ж частка **-будь** стоїть у кінці слова, то вона пишеться з неозначеними займенниками разом: **хтобудь, щобудь — когобудь, чогобудь; якийбудь, якібудь, якогобудь, якомубудь** і т. д.

Всі інші частки, незалежно від їх місця в слові, пишуться з неозначеними займенниками разом: **хтось, щось, чийсь, хтонебудь, якийнебудь, абихто, абищо, дехто, дещо.**

НІХТО, НІЩО, НІЯКИЙ, НІЧИЙ

Ці займенники відмінюються так само, як і питальні займенники **хто? що? який? чий?**

У непрямих відмінках **ніхто, ніщо** можуть мати, залежно від значення, два різні наголоси: **нікого — нікого, нікому — нікому, ніким — ніким; нічого — нічого, нічому — нічому, нічим — нічим.**

Розгляньмо це на прикладах: 1. Нікого не видно сьогодні в парку. 2. Нікого спитати, котра година. 3. Нікому не хотілось іти до хати. 4. Сиджу я тут сам — нікому слова сказати.

У реченні заперечні займенники з наголосом на частці **ні** звичайно можна замінити словами **нема кого, нема чого** і т. д.: **нікого спитати** (нема кого спитати), **нікому сказати** (нема кому сказати).

Частка **ні** пишеться разом тільки з заперечними займенниками, а з рештою займенників — нарізно: **ніхто, нікого, нікому, ніщо, нічого, нічим, ніякий, ніякого, нічий, нічийому** і т. д., але **ні твій, ні мій; ні я, ні ти; ні себе, ні вас** і т. д.

ПРАВОПИС І НАГОЛОС ЗАЙМЕННИКІВ З ПРИЙМЕННИКАМИ І ЧАСТКАМИ

1. Займенники з прийменниками пишуться тільки нарізно: **до мене, у тебе, від вас, за нього, про себе**. З такими частками, як **би (б), же (ж), не**, займенники пишуться нарізно також: **що ж** (маю робити), **якого б** (тобі гостинця купити), **який же** (з тебе співак), **тій би** (молодиці сказати), **не твоя** (це справа), **не собі** (роблю сопілку), **не ви** (прийшли сюди перші).

2. У непрямих відмінках неозначені і заперечні займенники, вжиті з прийменником, пишуться нарізно і ось так: **дехто, дещо** — **де з кого, де з ким, де в кого, де з чого, де з чим, де в чому** (і з **декого, з деким, у декого, на декому**); **будь-хто, будь-що**, — **будь із кого, будь за кого, будь до чого, будь за що, будь на кому, будь на чому** (і з **будь-кого, за будь-кого, до будь-чого, за будь-що, на будь-кому, на будь-чому**); **абихто, абищо, абиякий** — **аби з ким, аби від кого, аби з чим, аби в чому, аби на якому** (і з **абияким, від абиякого, в абичому, на абичому**).

Щождо заперечних займенників (**ніхто, ніщо, ніякий, нічий**), то писати їх із прийменниками слід тільки нарізно: **ніхто, ніщо** — **ні до кого, ні з ким, ні на кому, ні до чого, ні з чим, ні на чому; ніякий, нічий** — **ні від якого, ні над яким, ні в якому, ні до чийого, ні з чийм, ні на чийому**.

Таке вживання цих займенників, як до **нікого, до нічого** в літературній мові не допускається.

3. Наголос у непрямих відмінках двоскладових займенників, перед якими стоїть прийменник, переноситься з останнього складу на перший:

мене — від мене, тебе — для тебе, себе — у себе (але в місцевому відмінку наголос нерухомий у цих словах: на

мені, на тобі, при собі), його — до нього, йому — на ньому, того — з того, на того, цього — до цього, на цьому, тому — при тому, кого — за кого, чого — від чого, кому — на кому, всього — до всього.

Однак в інших займенниках наявність прийменника перед ними не впливає на наголос. Наприклад: свого і до свого, мого і до мого, твого і до твого, такого і до такого, самого і до самого, чийого і до чийого.

Непрямі відмінки заперечних займенників з прийменниками можуть мати, залежно від значення, то один, то другий наголос: ні з кого (спитати) — ні з кого (не питай); ні з чим (показатись), ні з чим (не показуйся).

Займенники з частками де-, аби- мають наголос на частках: дехто, дещо, абихто, абиякий, абищо...

Вправа 75. Скласти речення з займенниками в такій формі: якогось, якійсь, якісь, будь-який, чиюнебудь, де з ким, ні за що, ні з ким, ні до чого, ні з ким, ні за що, ні до кого, аби з ким, ні над ким.

Вправа 76. Списуючи, поставити слова, що в дужках, у потрібній формі.

1. Не нарікаю я на Бога, не нарікаю (на, ніхто) (Т. Шевченко). 2. Болить моя головонька, (ні що — орудн. відмінок) зав'язати, а далеко до родини — (ні хто — ор. відм.) наказати (Нар. пісня). 3. Лежачи на (щось) твердому й холодному, вони трохи одсапнули (М. Коцюбинський). 4. І чудно і дивно здавалось усе там, хто вперше побачив (якісь) людей (П. Куліш). 5. У (дехто) на обличчі ледве помітна була усмішка (Ів. Франко). 6. Десь, колись в (якась) країні проживав поет нещасний (Л. Українка). 7. Іванові допити про Фрузю в інших ріпників також не довели (до, ніщо) (Ів. Франко). 8. І снились йому чудесні сни, які він так ховав у (своє) серці, не ділячись (з, ніхто), бо (з, ніхто) було ділитись (За Панасом Мирним). 9. Вона (з, ніхто) не привіталась, підбігла до столу і впала на стілець (М. Коцюбинський). 10. Ще треті півні не співали, (ні, хто) ніде не гомонів (Т. Шевченко). 11. А санчата їм (усі) змайстрував старий Максим (М. Рильський). 12. Олівцем писати можна і на (будь, який) папері. 13. Цей курінь зроблено (з, не, аби, який) матеріялу. 14. Узувся в (який, небудь) чоботи та й пішов, (ніхто) не спитавшись.

Дієслово

Частина мови, що означає дію або стан предмета, а відповідає на питання **що робить предмет?** або **що з ним робиться?**, називається дієсловом.

Ось приклади: 1. Мамо, **іде** вже зима, снігом **травцю** **вкриває** (Л. Українка). 2. Спіймана на морозі **пташка** від холоду й страху **вся аж тремтить**. 3. А он **м'яч котиться** по дорозі.

У першому реченні дієслова **іде** і **вкриває** означають дію, а відповідають вони на питання **що робить предмет?** (цебто зима). У другому й третьому реченні дієслова **тремтить** і **котиться** означають стан, у якому перебувають предмети (пташка і м'яч), а відповідають на питання **що робиться з предметом?**

Вправа 77. Переписати цей уривок і підкреслити всі дієслова: однією рисою — ті, що означають дію, а двома — ті, що означають стан.

Чудовий Дніпро і теплої літньої ночі, коли все спить: і людина, і звір, і птах, тільки сам Бог велично оглядає і небо і землю та велично струшує ризу. Від ризи розлітаються зорі; зорі палають і світять над світом, і всі разом відбиваються у Дніпрі...

Синій-синій рине він (Дніпро) плавким розливом, і серед ночі, як і серед дня, видно його, скільки оком скинеш. Пеститься і пригортається він до берегів від нічної прохолоди й стелить по собі срібну стягу, і вона спалахує, немов лезо доброї шаблі; а він, синій, знову заснув. Чудовий і тоді Дніпро, і нема в світі ріки, кращої за нього.

Коли ж заходять по небу сині хмари, а чорний ліс хитається до коріння, дуби тріщать, а блискавка, ламаючись між хмарами, раптом осяє весь світ, — страшний тоді Дніпро! (М. Гоголь).

ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ

1. Дієслова відмінюються за часами, особами і числами.
1. Часів у граматиці три: теперішній, минулий і майбутній. Приклади: будую, руйную, стою, молюсь, сплю (теперішній час); будував, руйнував, стояв, молився, спав (минулий час); будуватиму, буду будувати, стоятиму, буду стояти, спатиму, буду спати (майбутній час).

2. Осіб у граматиці також три: перша, друга і третя. Приклади: думаю, працюю, ходжу, кричу — перша особа; думаєш, працюєш, ходиш, кричиш — друга особа; думає, працює, ходить, кричить — третя особа.

3. У всіх часах і особах дієслова мають форму однини і множини. Приклади: будую — будуємо, будуєш — будете, будує — будують, будував — будували, будуватиму (буду будувати) — будуватимемо (будемо будувати).

Вправа 78. Переписати, дієслова підкреслити, а усно визначити час, особу і число кожного.

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив.
Нема Січі! Очерети
У Дніпра питають:
“Де то наші діти ділись?
Де вони гуляють?”
Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім.

(Т. Шевченко)

Розпадеться домовина.
А з-під неї встане Україна
І розвіє тьму неволі...
Світ правди засвітить
І помоляться на волі
Невольничі діти...

(Т. Шевченко)

ДІЄСЛОВА ПЕРЕХІДНІ І НЕПЕРЕХІДНІ

Якщо дієслово означає дію, яка скеровується на якийсь предмет, — тоді воно **п е р е х і д н е**. Наприклад: малюю хату, читаю книжку, пишу листа, пасу гусей, годую курчат. При перехідних дієсловах іменники стоять у знахідному відмінку, при чому — без прийменника (хату, гусей).

Якщо ж дієслово означає дію, яка не переходить на будь-який предмет, а залежний від того дієслова іменник не може стояти в знахідному відмінку без прийменника, — таке дієслово називається **неперехідним**. Наприклад: сплю, лежу, сиджу, літаю, бавлюся, кричу та ін.

ДОКОНАНІ І НЕДОКОНАНІ ДІЄСЛОВА

Дієслова, що означають дію, яка закінчилася або буде закінчена, називаються **доконаними**.

Приклади: купив, з'їв, викупались, перепишу, скопаю, вирву та ін.

Доконані дієслова вживаються в минулому і майбутньому часі.

Дієслова, що означають дію, яка не кінчилась або не знає, чи скінчиться, називаються **недоконаними**. Наприк.: купував, їв, пив, купалися, писав, кликав, несу, нестиму та ін.

Недоконані дієслова вживаються в усіх часах: минулому, теперішньому і майбутньому.

З недоконаних дієслів можна утворити доконані так:

а) додаванням приростка: нести — **принести, віднести, занести, винести, рознести, піднести**; пиляти — **спиляти, перепиляти, допиляти**; казати — **сказати, наказати, розказати**; їхати — **поїхати, приїхати, заїхати**.

б) додаванням наростка **-ну-**: гукати — **гукнути, торкати — торкнути, щезати — щезнути, кидати — кинути, блимати — блимнути, гримати — гримнути, стукати — стукнути, свистіти — свиснути**.

в) також і зміною звуків у корені й наросткові: пускати — **пустити, кінчати — кінчити, зачиняти — зачинити, заробляти — заробити, ступати — ступити, рушати — рушити, зачіпати — зачепити, завозити — завезти**.

г) зміною наголосу в слові: вивозити — **вивозити, виносити — виносити, скликати — скликати, закликати — закликати, розкидати — розкидати, видихати — видихати, розрізати — розрізати, переносити — переносити**.

Вправа 79. Від дієслів недоконаних утворити доконані.

Чекав, казала, пливе, сміялись, скубуть, малював, біліє, гавкав, минали, стирала, завозив, купував, снідав, випускав, викликав, засипав, підказував, перегортав, записував.

Вправа 80. Списати поданий нижче уривок з оповідання. Всі дієслова підкреслити — доконані однією, а недоконані двома рисками.

Вранці впливло ясне сонце на погідне небо оглянути, що зробила ніч з землею. Вітер стих, і чистий свіжий сніг сріблом сявав під блакитним наметом неба. Земля наче вбралася на Різдво у білу сорочку.

Скоро розвиднілося. Яким пішов до сусідки прохати коней. Він мав їхати шукати Василька. Олена намагалася їхати з ним.

Весело рипіли сани по снігу, весело бігли коні, хоч дорога була трохи забита. Та не весело було на серці в Якима та Олени. Вони роздивлялись на всі боки, боячись побачити який слід Василька. Але всюди було рівно, біло; сніг блищав, аж очі боліли глянути на нього. Вони в'їхали в ліс. Олена пильно дивилась між дерева: їй все здавалося, що вона бачить то сани, то свитку Василькову, то кінські ноги...

(М. Коцюбинський)

НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Кожне дієслово може мати неозначену форму, цебто таку форму, що не має ознак часу, особи чи числа: копати, копати, сидіти, доїти, їсти.

Звичайно неозначена форма дієслова закінчується на **-ти**, хоч зрідка зустрічаємо, здебільшого в віршах, і форму на **-ть**. Наприклад: Нам тільки плакати, плакати, плакати і хліб насущний замісить (Т. Шевченко).

СПОСОБИ ДІЄСЛІВ

В українській мові дієслово має три способи: **дійсний**, **умовний** і **наказовий**.

Дійсний спосіб означає дію, яка дійсно (справді) відбувалася, відбувається або відбудеться: я поливаю, ти поливав, він поливатиме; ми варимо, ви варили, вони варитимуть.

Умовний спосіб означає дію, яка могла відбутися тільки при певній умові: **я поливав би, він прийшов би, вона варила б**. Форму умовного способу звичайно мають дієслова в минулому часі.

Наказовий спосіб означає наказ, заклик, прохання тощо: **встань, збирайтесь, допоможіть**.

Вправа 81. Списати, всі дієслова підкреслити, а над ними позначити, якого способу є кожне з них.

1. Покинь свою красуню, командире: між рогаками в тебе шабля, брате! У бій бригаду кінну поведи, у бій веди її, Галате! (Юрій Яновський). 2. Якби мені черевики, то пішла б я на музики (Т. Шевченко). 3. Я став, відідхнув важко, озирнувся довкола і знов відідхнув (І. Франко). 4. Самопали набивайте, гострих шабель добувайте, а за віру хоч умрете і вольностей бороніте (Іван Мазепа). 5. Там віє вітер у просторах диких і пахощі терпкі несе нам з круч (Юрій Клен). 6. Хто знає Оржицю? А нуте, обзивайтесь! (Є. Гребінка). 7. Збиралися козаченьки, радитися стали, по далекій Україні посла розсилали (М. Шашкевич). 8. Ой, які ж бо ви хороші! — Цілував би вас в уста (П. Тичина). 9. Зійшов місяць і вдарив ясним промінням по білих хатах (Марко Вовчок). 10. Радійте, співайте пісні голосні (О. Олесь).

ПОДІЛ ДІЄСЛІВ НА ДІЄВІДМІНИ

Усі дієслова ділимо на три дієвідміни: **першу, другу і третю**.

До **першої** дієвідміни належать дієслова, що в третій особі множини теперішнього часу мають закінчення **-уть** або **-ють**: **везуть, несуть, кажуть, печуть, питають, скликають, радіють, сіють, борються**.

Таке саме закінчення мають ці дієслова і в простому майбутньому часі: **повезуть, принесуть, скажуть, зрадіють, поборються**.

До **другої** дієвідміни належать дієслова, що в третій особі множини теперішнього (і майбутнього простого) часу мають закінчення **-ать** або **-ять**: **бачать, кричать, спішать, пишуть, косять, сидять, сплять** (теперішній час), **помовчать, закричать, просплять, накосять** (майбутній час).

До **третьої** дієвідміни належать чотири дієслова: **бути, їсти, дати, відповісти**.

**Зразки, як відмінюються дієслова кожної дієвідміни
в теперішньому часі**

Особи

О д н и н а

	Перша дієвідміна		Друга дієвідміна	
1	каж-у	дума-ю	кош-у	сто-ю
2	каж-еш	дума-єш	кос-иш	сто-їш
3	каж-е	дума-є	кос-ить	сто-їть

М н о ж и н а

1	каж-емо	дума-ємо	кос-имо	сто-їмо
2	каж-ете	дума-єте	кос-ите	сто-їте
3	каж-уть	дума-ють	кос-ять	сто-ять

Вправа 82. Списати уривок, підкреслити всі дієслова і позначити над ними, до якої дієвідміни кожне з них належить.

II. I. I.

Зразок: І шумить і гуде, дрібен дощик іде.

Стогне Київ старий, аж здригається,
 На Подолі луна розлягається;
 Всюди дзвони гудуть
 І гармати ревуть,
 І гукає поспільство завзято:
 В славнім Києві свято!
 Суне з міста народ лава лавою,
 Бо йде в Київ Богдан, вкритий славою;
 Із походу верта,
 Поминає міста,
 Йде у Київ старий із чужини —
 В саме серце України.
 Не вогонь по шляху розгоряється,
 Гей, то військо іде, наближається.
 Суне військо здаля,
 Стогне мерзла земля,
 Корогви гомонять... А на чолі
 Йде влюбленець долі.

(Микола Чернявський)

ПРАВОПИС ДІЄСЛІВ ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ ДІЄВІДМІНИ

Знати дієвідміни потрібно на те, щоб правильно писати (вимовляти) закінчення в дієсловах.

Дієслова першої дієвідміни мають такі закінчення в теперішньому часі:

- а) **-еш** або **-єш** — у другій особі однини (несеш, прядеш, співаєш);
- б) **-е** або **-є** — в третій особі однини (несе, пряде, співає, грає);
- в) **-емо** або **-ємо** — у першій особі множини (несемо, кажемо, граємо);
- г) **-ете** або **-єте** — у другій особі множини (несете, кажете, співаєте);
- г) **-уть** або **-ють** — у третій особі множини (несуть, прядуть, грають).

Такі самі закінчення мають дієслова цієї дієвідміни в простому майбутньому часі доконаного виду: понесеш, напрудеш, заспіваєш; понесе, напруде, заспіває; понесем, скажемо, заспіваємо; понесете, напрудете, заспіваєте; понесуть, напрудуть, заспівають.

Дієслова другої дієвідміни мають у теперішньому (і простому майбутньому) часі такі закінчення:

- а) **-иш**, **-їш** — у другій особі однини (косиш, сидиш, стоїш);
- б) **-ить**, **-їть** — у третій особі однини (косить, сидить, стоїть);
- в) **-имо**, **-їмо** — у першій особі множини (косимо, сидимо, стоїмо);
- г) **-ите**, **-їте** — у другій особі множини (косите, сидите, стоїте);
- г) **-ать**, **-ять** — у третій особі множини (кричать, сидять, стоять).

Такі ж закінчення мають дієслова цієї дієвідміни в простому майбутньому часі: викосиш, посидиш, відстоїш; вико-

силь, посидить, відстоїть; викосимо, посидимо, відстоїмо; ви-
косите, посидите, відстоїте; викосяться, посидять, відстоять.

Але не завжди вдається легко визначити, до якої саме дієвідміни належить те чи те дієслово, а тому й постають труднощі, що писати — **и**, **ї** чи **е**, **є** в певних закінченнях діє-
слів. По третій особі множини з певністю можна визначити дієвідміну, коли наголос припадає на закінчення: несуть, ку-
ють, кричать, свистять. Трудніше визначити за цим способом
(по третій особі множини) дієвідміну, коли закінчення діє-
слова ненаголошене: топчуть, мочать, борються, ходять, ко-
сять...

В таких випадках слід визначити дієвідміну за неозна-
ченою формою (дієйменником, або інфінітивом).

До п е р ш о ї дієвідміни належать дієслова, що в неозна-
ченій формі кінчаються на:

а) **-ати, -яти** (**а-** наросток): топтати, скреготати, писати, ора-
ти, питати, ганяти, сіяти, запрягати, дратувати, помагати. Але
слово **спати** і слова з шиплячим звуком перед **-ати** (кричати,
пищати) до цієї дієвідміни не належать.

б) **-іти**, якщо **-і** (наросток) не зникає при відмінюванні: ра-
діти, синіти, рясніти, бовваніти, пріти, дуріти, мліти, жовтіти,
рябіти та ін.

в) **-оти**: пороти, бороти(сь), молоти, колоти, полоти та ін.

До п е р ш о ї ж дієвідміни належать дієслова, що мають
неозначену форму без наростків: мити, лити, бити, жити, чути,
пасти, класти, терти, нести, гребти, дерти та ін. Але **бігти**
не належить до цієї дієвідміни (біжиш, біжить, біжимо, біжете,
біжать).

Усі дієслова з наростками **-ну-, -ува-** (**-юва-**) належать
до першої дієвідміни: ахнути (ахнеш, ахне, ахнемо, ахнете),
брязнути, кинути, глянути, grimнути, замкнути, писнути, гав-
кнути; годувати (годуеш, годує, годуємо, годуєте), купува-
ти, дратувати, забувати, напувати, сумувати, горювати, тан-
цювати, запалювати та ін.

До д р у г о ї дієвідміни належать дієслова, що в неозна-
ченій формі кінчаються на:

а) **-ити** (**-и-** — наросток): косити, просити, варити, ходити,
робити, говорити, учити, молотити, морочити, бачити, воро-

жити, смажити, душити, сушити, пустити, простити, мастити, садити, возити.

б) **-іти**, якщо наросток **-і-** при відмінюванні зникає: летіти, вертіти, сидіти, шелестіти, тремтіти, щеміти, боліти, свербіти, терпіти, гомоніти.

Сюди ж належать дієслова на **-їти**: гоїти, доїти, таїти, млоїти, заспокоїти.

в) **-ати**, якщо перед наростком **-а-**, який при відмінюванні зникає, маємо шиплячий або й: лежати, дрижати, кричати, мчати, деренчати, тріщати, пищати, верещати, блищати, стояти, боятися та ін., але не в таких словах, як мішати, бажати, одужати, бо **а** зберігається — бажаю, бажаєш, бажає...

До цієї ж (другої) дієвідміни належать винятково і такі слова: бігти (біжу, біжиш, біжить, біжимо, біжете, біжать), спати (сплю, спиш, спить, спимо, спите, сплять), а слово **хтіти** тільки в третій особі множини збігається з другою дієвідміною (**хтять**).

Не належать до другої дієвідміни, відмінюючись за першою, хоч неозначена форма їх відповідає тільки другій дієвідміні: жати (жну, жнеш, жне, жнемо, жнете, жнуть), іржати (іржеш, ірже...), ревіти, хотіти (хочеш, хоче, хочемо, хочете, хочуть), гудіти (гудеш, гуде... гудуть).

Вправа 83. Провідміняти в усіх особах однини і множини в теперішньому часі дієслова від дієйменників: чесати, розмовляти, жити, пити, спати, сивіти, гомоніти, доїти.

Вправа 84. Списуючи, на місце крапок вставити в дієсловах потрібні літери (е, є, и, ї, а, я, у, ю).

1. Сид...ть батько кінець стола, на руки схилився, не див...ться на світ Божий: тяжко зажурився (Т. Шевченко).
2. Глян...ш з гори — голова закрут...ться; глян...ш знизу — шапка злет...ть (Анатоль Свидницький).
3. Якби ти знав, як много важ...ть слово, одно сердечне теплеє слівце (І. Франко).
4. І враз усмішкою гіркою її всміха...ться уста (О. Олесь).
5. Калюжа рябі... — то море блищ...ть, по березі брод...ть леви й бегемоти, і птиця — їй-Богу! — рожева лет...ть, і уч...ться землю орать готтентоти (Максим Рильський).
6. Понад ставом увечорі хита...ться очерет (Т. Шевченко).
7. А тут літа

виход...ть (Г. Барвінок). 8. Антін покида... бульвар і виход...ть на міську площу (М. Коцюбинський). 9. Ми ор...мо поле, згодом волоч...мо його, а вже аж потім сі...мо. 10. Пшеницю мел...ть у млині, а хліб печ...ть у пекарні.

Вправа 85. Списуючи, замінити дієйменники, що в дужках, потрібною формою теперішнього часу.

1. Там хвилі похмурі, там небо безсиле, і чайки (кричати), і (гудіти) океан (Євген Маланюк). 2. Що не (рухатися) вперед, (зсуватися) назад (Юрій Шерех). 3. Сонечко (блищати) і (горіти), гаї (розвиватися), садки (зацвітати)... (Кувати) зозуля на високій березі, (гудіти) бджола, (мигтати) білі метелики понад молоденькою травичкою, хрущі (літати) гучливі (М. Вовчок). 4. Її очі (горіти), груди важко (дихати) (М. Коцюбинський). 5. Росою (світитися) ліщина і на дротинах огорожі (радіти) сонцю птиці Божі (Василь Барка). 6. Либонь, тринадцята осінь в пустім саду оце (шуміти) (Є. Маланюк).

ЗВУКОЗМІНА ТА ІНШІ ЯВИЩА В ДІЄСЛОВАХ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

1. Як уже сказано в розділі “Фонетика”, деякі звуки в українській мові в певних умовах змінюються на інші — чергуються. Явища чергування в дієсловах теперішнього часу маємо такі:

а) в усіх особах дієслів 1-ої дієвідміни з'являється інший звук: в'язати — в'яжу, в'яжеш, в'яже, в'яжемо, в'яжете, в'яжуть (чергуються з - ж); плакати — плачу, плачеш..., сікти — січу, січеш..., пекти — печу, печеш... (к - ч); кресати — кресу, кресеш..., колисати — колишу, колишеш... (с - ш); хотіти — хочу, хочеш..., смоктати — смокчу, смокчеш... (т - ч); стригти — стрижу, стрижеш..., могти — можу, можеш... (г - ж); колахати — колишу, колишеш... (х - ш);

б) чергування обмежується першою особою (II-а дієвідміна): гасити — гашу, носити — ношу, просити — прошу (с - ш), возити — вожу, лазити — лажу, мазати — мажу (з - ж), лагодити — лагоджу, садити — саджу, водити — воджу (д - дж), мастити — мащу, гостити — гощу, мостити — мощу (ст - щ), їздити — їджу (зд - ждж).

Примітка: У літературній мові зовсім не вживаються такі форми (діялект), як **просю, носю, возю, садю, водю, ходю...**

в) у першій особі однини і третій особі множини дієслова другої дієвідміни мають після кінцевого губного основи перед закінченням вставне л: робити — роблю, роблять, любити — люблю, люблять, ловити — ловлю, ловлять, ломити — ломлю, ломлять, терпіти — терплю, терплять. А також (перша дієвідміна): сиплю.

г) Ненаголошене закінчення **є** в третій особі однини після наростка **а** може відпадати: гуля, біга, співа, склика, гука та ін., хоч звичайною вживається форма з **е** (гуляє, бігає, співає і т. д.). Те саме і щодо слова **нема**: звичайніше — **немає**.

Вправа 86. Провідміняти в теперішньому часі за особами (в однині і множині) слова від таких дієйменників: низати, лизати, вертіти, просити, дихати, сукати, бігти, стеретти, стригти, будити, пакостити, лупити, вести, плести, класти.

МИНУЛИЙ ЧАС

У м и н у л о м у часі дієслова не відмінюються за особами, а тому кожного разу доводиться додавати відповідні особові займенники, щоб було зрозуміло, про яку саме особу мовиться в реченні. Наприклад: я читав, ти читав, він читав, вона читала, ми читали, ви читали, вони читали.

У теперішньому (і майбутньому) часі дієслова мають особові закінчення, а тому ту чи ту особу можна пізнати і без особових займенників (читаю, читаєш, читає, читаємо, читаєте, читають).

В однині минулого часу дієслова відмінюються за родами: **горів** (дім), **горіла** (солома), **горіло** (вугілля). У множині дієслова мають, як і прикметники, одну форму для всіх родів: **горіли** (доми, дошки, стебла).

Деякі дієслова не мають у чоловічому роді однини кінцевого **в**: ніс, віз, біг, пік, міг, сік, оглух, осліп, умер, товк, змерз, витер, вапріг та ін. Цю форму мають дієслова, в яких основа дієйменника кінчається на приголосний: нес-ти, вез-ти, біг-ти, пек-ти, сік-ти та ін. В жіночому і середньому роді та в множині й ці дієслова мають звичайну форму з **л** (-ла, -ло, -ли): несла, несло, несли; пекла, пекло, пекли.

Як і в теперішньому часі, дієслова минулого часу вживаються і з часткою **-ся**: умивався, умивалася, умивалися; сміявся, сміялася, сміялися. Частка **-ся** може вживатись і в формі **-сь**: купалась, купались, сміялась, сміялись. Звичайно **-сь** вживається в дієсловах жіночого і середнього родів та в множині, бо перед часткою там є голосний звук **а, о** або **и**, тому немає труднощів для вимови **-сь** в кінці дієслова.

ДАВНОМИНУЛИЙ ЧАС

Крім минулого часу, українська мова має ще й форму давноминулого часу. Давноминулий час твориться із форми дієслова минулого часу та допоміжного дієслова від **бути**: **наварив був**, наварила була, наварило було, наварили були; **прокинувся був**, прокинулась була, прокинулось було, прокинулись були.

Допоміжне дієслово в давноминулому часі вживається тільки в тому роді або числі, що й основне дієслово. Отже, не можна казати **наварив було**, наварила було, наварили було.

Допоміжне дієслово може стояти в реченні після основного дієслова і перед ним: купив **був** і **був** купив.

Давноминулий час означає попередню з двох дій у минулому часі. Наприклад: Віл щось почав **був** говорити, та судді річ його спочатку перебили (Є. Гребінка).

Вправа 87. Утворити дієслова минулого часу і провідміняти їх (поставити в усіх родах в однині і в формі множини): зеленіти, їхати, погасити, крикнути, зупинитися.

Вправа 88. Скласти речення з дієсловами давноминулого часу: зібрав був, вискочили були, показався був, виглянуло було, пошила була, рушили були.

Вправа 89. Списуючи, замінити дієйменники, що в дужках, потрібною формою дієслова в минулому часі.

Страх якого діла було в пасіці! У кутку дід там (заплести) хижку з лози, Михайло (покрити) її соломою гарно, а Мелася (промести) коло дверей і (сказати): — Оце вже й зовсім те-перки!

Дід (насадити) і калину, і бузину, і рожу гожу з Михайлом, а Мелася (насіяти) всячину, і все (прийнятися)... Листатий любисток тут (побрататись) з жменькою конопель, а коноплі знов (пробратися) між маки повні, а маки знов (угнати) у волоський горох, а скрізь усюди колоски (постріляти) житні, — де один, де два, а де й посімейкою. (Марко Вовчок).

МАЙБУТНІЙ ЧАС

М а й б у т н і й час дієслова має три різні форми, а саме: **просту** (запишу, запишеш, запише), **складну** (писатиму, писатимеш, писатиме) і **складену** (буду писати, будеш писати, буде писати).

1. **Просту** форму майбутнього часу мають тільки доконані дієслова: запишу, питаю, розкажу, напечу, куплю, візьму.

2. Недоконані дієслова в майбутньому часі мають 2 форми — **складну** і **складену**: писатиму, питатиму, розказуватиму, купуватиму, братиму, сіятиму (складна форма); буду писати, буду питати, буду пекти, буду сіяти (складена форма).

Складна форма твориться з двох слів: з дієйменника недоконаного виду і дієслова теперішнього часу від **йняти** (йму, ймеш, йме, ймемо, ймете, ймуть). Приєднавшись до дієйменника, слово **йняти** втратило звук **й**. Ось ще приклади: **рахувати + йму = рахуватиму, рахувати + ймеш = рахуватимеш, рахувати + йме = рахуватиме, рахувати + ймемо = рахуватимемо, рахувати + ймете = рахуватимете, рахувати + ймуть = рахуватимуть.**

Слід мати на увазі, що в третій особі однини в дієсловах із **-ся** з'являється **-ть-**: грітиметься, сваритиметься, поспішатиметься.

Складена форма твориться з двох слів, які пишуться нарізно: з майбутнього часу допоміжного дієслова від **бути** і дієйменника: буду працювати, будеш працювати, буде працювати; буду цікавитись, будеш цікавитись, буде цікавитись і т. д. Отже, в складеній формі майбутнього часу відміняється тільки допоміжне дієслово.

Зразки, як відмінати дієслова майбутнього часу.

Майбутній час простий (доконані дієслова).

Особи		О д н и н а
1.	запитаю	куплю
2.	запитаєш	купиш
3.	запитає (він, вона, воно)	купить (він, вона, воно)

М н о ж и н а

1.	запитаємо	купимо
2.	запитаєте	купите
3.	запитають	куплять

Майбутній час складний (недоконані дієслова).

Особи		О д н и н а
1.	питатиму	купуватиму
2.	питатимеш	купуватимеш
3.	питатиме	купуватиме

М н о ж и н а

1.	питатимемо	купуватимемо
2.	питатимете	купуватимете
3.	питатимуть	купуватимуть

Майбутній час складений (недоконані дієслова).

Особи		О д н и н а
1.	буду питати	буду купувати
2.	будеш питати	будеш купувати
3.	буде питати	буде купувати

М н о ж и н а

1.	будемо питати	будемо купувати
2.	будете питати	будете купувати
3.	будуть питати	будуть купувати

Примітка: Складена форма з дієсловом минулого часу, як **буду мав** (мала, мали), **буду робив** (робила, робили) — у літературній мові не вживається.

Вправа 90. Провідміняти в майбутньому часі дієслова: досягати, гукати, брати, сміятися; взяти, прожити, встати, проспати.

Вправа 91. Списати і підкреслити всі дієслова майбутнього часу, надписавши над кожним, якої воно форми (проста, складена, складна).

Може, вернеться надія
З тією водою,
З цілющою й живучою —
Дрібною сльозою;
Може, вернеться з-за світа
В пустку зимувати;
Хоч всередині обілити
Горілую хату,
І витопить, і нагріє,
І світло засвітить...

(Т. Шевченко)

Я у темную нічку невидну
Не стулю і на хвильку очей, —
Все шукатиму зірку провідну
І шукатиму безліч ночей.

(Л. Українка)

І буде день, як тінь, як дим
В просторах мерехтіти.
І не зігрієшся, розбитий,
При марній ватрі самоти.

(Є. Маланюк)

ТРЕТЯ ДІЄВІДМІНА

До третьої дієвідміни належать слова **бути, їсти, дати, відповісти**. До цієї ж дієвідміни належать і похідні від них дієслова. Наприклад, **поїсти, з'їсти, об'їсти; подати, віддати, передати; оповісти, розповісти, доповісти** тощо.

Цю дієвідміну інакше називають ще **архаїчною** групою. А це тому, що дієслова цієї групи зберегли стародавні форми відмінювання.

Відмінювання дієслова їсти.

Теперішній час

Особи	О д н и н а	М н о ж и н а
1.	їм	їмо
2.	їси	їсте
3.	їсть	їдять

Відмінювання дієслів дати, відповідати.

(Форми теперішнього часу ці дієслова не мають, бо вони доконані).

Майбутній час

Особи	О д н и н а	
1.	дам	відповім
2.	даси	відповіси
3.	дасть	відповість

М н о ж и н а

1.	дамо	відповімо
2.	дасте	відповісте
3.	дадуть	відповідять

Від слова **бути** збереглася лише одна з старих форм теперішнього часу — **є**, яку вживаємо в однині і множині всіх осіб: **я є, ти є, він є, ми є, ви є, вони є**. Зрідка вживається в літературній мові **єсть** (третя особа однини) і **суть** (третя особа множини), а ще рідше — **єси** (друга особа однини). Наприклад: **Отче наш, що єси на небі (з молитви)**.

В усіх інших формах (у минулому і майбутньому часах) дієслова третьої дієвідміни не відрізняються від відмінювання першої і другої дієвідмін.

УМОВНИЙ СПОСІБ ДІЄСЛІВ ТА ЇХ ПРАВОПИС

Умовний спосіб складається з дієслова минулого часу і частки **би (б)**, яка пишеться завжди нарізно з дієсловом.

Частка **би** вживається, як правило, при дієслові чоловічого роду (робив **би**), а коли дієслово кінчається на голосний

звук, вживається **б**. Але й це правило зобов'язує лише тоді, коли частка (**би** чи **б**) стоїть безпосередньо після дієслова: ходив **би**, ходила **б**, ходило **б**, ходили **б**.

Частка **би** (**б**) може стояти в реченні і перед дієсловом і навіть може бути відокремлена від нього одним чи й кількома словами. Наприклад: 1. Люди **б** сонце заступили, якби мали силу (Т. Шевченко). 2. Так **би** вони просиділи до самого ранку, якби не ті півні.

В останньому реченні частка **би** відноситься до **просиділи**, але її відокремлюють від дієслова інші слова. Стоячи після слова **так**, яке кінчається на приголосний звук, частка виступає в формі **би**, а якби вона (частка) стояла після дієслова **просиділи** чи після якогось іншого слова з кінцевим голосним, то треба **б** було писати **б** (**просиділи б**, вони **б** просиділи).

ТВОРЕННЯ І ВЖИВАННЯ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ

I. У наказовому способі дієслова відміняються за особами й числами. Але звичайна форма наказового способу дієслів можлива не в усіх особах однини і множини.

Ось схема, яка найкраще унаочнює можливі форми наказового способу.

Особи	О д н и н а	М н о ж и н а
1.	_____	працюймо
2.	працюй	працюйте
3.	_____	_____

Отже, звичайна форма наказового способу можлива: а) в другій особі однини (**працюй, вези, глянь**); б) у першій особі множини (**працюймо, везімо, гляньмо**); в) у другій особі множини (**працюйте, везіть, гляньте**).

Для першої і третьої особи однини та третьої особи множини є так звана описова форма наказового способу, яка твориться з допомогою частки **хай** або **нехай**. Частка **хай** (**нехай**) додається до відповідної особи дієслова в теперішньому або майбутньому часі: **нехай** я зроблю, **хай** він робить (**зробить**), **нехай** вони роблять (**зроблять**).

П. Звичайна форма наказового способу твориться від основи теперішнього часу (недоконані дієслова) або від простого майбутнього часу (доконані дієслова).

У другій особі однини наказовий спосіб має такі форми:

- а) неси, вези, говори, кажи, пиши, скажи, напиши;
- б) співай, вставай, починай, показуй, працюй, бий;
- в) сядь, глянь, забудь, прихось, принось;
- г) рїж, приголуб, клич, плач, ляж, руш та ін.

Ті дієслова, що в другій особі однини мають закінчення **и**, у множині так пишуться:

1-ша особа: несімо, говорімо, пишімо, скажімо.

2-га особа: несіть, говоріть, пишіть, скажіть.

У першій особі множини допускається і форма без кінцевого **-о**: говорімо і говорім, скажімо і скажім, молимо і молим.

Так само іноді вживається стара форма другої особи множини: **окропіте, сидіте, порвіте**. Така форма дотепер уживається лише в церковній мові та ще в поезії. Наприклад:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте. (Т. Шевченко).

Ті дієслова, що кінчаються в другій особі однини на **-й** (закінчення не мають), у множині пишуться так:

1-ша особа: вставаймо, працюймо, читаймо;

2-га особа: вставайте, працюйте, читайте.

Таку форму мають ті дієслова, в яких основа теперішнього часу кінчається на голосний звук (чита-ють, помага-ють), а також більшість дієслів, що мають односкладову основу (би-ти, ми-ти): биймо, пиймо, миймо, шиймо. лиймо. Але: **живімо (живім)**, а не **жіймо**.

Такі самі закінчення мають у першій і другій особі множини ті дієслова, що в другій особі однини кінчаються на пом'якшений чи твердий приголосний: сядьмо, гляньмо, рїжмо, приголубмо; сядьте, гляньте, рїжте, приголубте. У цих формах послідовно зберігається пом'якшення приголосних у другій особі однини (сядь — сядьмо, сядьте, порадь — порадьмо, порадьте, піднось — підносьмо, підносьте).

Дієслова третьої дієвідміни (архаїчні) відмінюються в наказовому способі так:

- а) б у т и: будь, будьмо, будьте.
- б) ї с т и: їж, їжмо, їжте.
- в) в і д п о в і с т и: відповіж, відповіжмо, відповіжте.
- г) д а т и: дай, даймо, дайте (як і дієслова мити, бити).

Частка **-ся** вживається в наказовому способі, як звичайно: порадься, порадьмось, порадьтесь; помолись, помолімось (помолімся), помоліться; підносься, підносьмося, підносьтеся (підносьмось, підносьтесь).

Вправа 92. Провідміняти в наказовому способі такі дієслова: косити, питати, кликати, боротися, кликнути, покотитися, вивозити, їхати.

Вправа 93. Списати, а дієйменники, що в дужках, замінити відповідними формами наказового способу.

1. Поки сонце встане, (спочивати), діти! (Т. Шевченко).
2. (Зеленітись), рідне поле, українська ниво, (підійматися), (достигати) щасливо (І. Франко). 3. Цар-Дунай мечами грає, а рокитонька прохає: — Ти (бігти-бігти), Дунаю, аж до брами раю!.. (Однести) сльозу-листочок за срібнесенький місточок! (В. Барка). 4. (Пустити) мене, моя мати, на вулицю погуляти (Нар. пісня). 5. Тіточко, (посидіти) ще трохи, поки я вас всю не випишу на папір (Т. Осьмачка).

Вправа 94. Списавши, підкреслити всі дієслова наказового способу і визначити особу і число кожного.

1. Кланяйтесь нашій симпатичній Мадонні (А. Любченко).
2. Нехай я заплачу, нехай свою Україну я ще раз побачу (Т. Шевченко). 3. Нехай ні жар, ні холод не спинить вас (І. Франко). 4. Як це ти, друже мій, на волю дістався, розкажи? (Г. Сковорода). 5. Нехай Івась іде до школи, а я хай дома посиджу.

Дієприкметник

Утворений від дієслова прикметник, що має властивості дієслова, називається дієприкметником.

Приклади дієприкметників: **пійманий, пошитий, зроблений, помащений, виїжджений, прибулий, змарнілий.**

До прикметників ці слова подібні тим, що відмінюються за родами, числами і відмінками, цебто так само, як звичайні прикметники. Наприклад: **пійманий, піймана, піймане** (форми родів); **пійманий — піймані** (форми чисел); **пійманий, пійманого, пійманому, пійманим** (форми відмінків). А тому дієприкметники, як і звичайні прикметники, узгоджуються з іменниками в роді, числі та відмінку: **пійманий птах, піймана риба, піймане пташеня; піймані птахи; пійманого птаха, пійманому птахові, пійманим птахом...**

А дієслівні ознаки (властивості) дієприкметники мають такі:

а) види — доконаний або недоконаний:

сіяний, кошений, машений — це недоконаний вид,
посіяний, скошений, намащений — це вид доконаний.

б) час — теперішній або минулий:

благаючий, сяючий, діючий — теперішній час,
осяяний, заподіяний, писаний — минулий час.

Якщо ж утворені від дієслів слова не мають таких ознак (дієслівних) то вони не можуть називатись дієприкметниками.

Наприклад: **діяльний, мінливий, гомінкий, балакучий** (від дієслів діяти, мінитися, гомоніти, балакати) — це вже не дієприкметники, а звичайні прикметники, бо вони не мають дієслівних ознак часу і виду.

Вправа 95. Списати вірш, підкреслити прикметники однією рисою, а дієприкметники двома. Визначити час і вид дієприкметників.

Тиша рушиться і падає муром, підваженим ззаду.

Осипається цемент, ворушиться давня жорства.

Балакучий ручай, холодок обважлилого саду

І самотній намет — все покриє піщана верства.

Пломінь злиже життя і вітри розвіватимуть попіл,

Що сідатиме сіро на вилицях мертвих облич,

Тільки сурми останнього суду по димній Європі

Просурмлять свій — від краю до краю — розлючений клич.

(Євген Маланюк)

ТВОРЕННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ ТА ЇХ ПРАВОПИС

Найбільш уживані в сучасній українській мові дієприкметники на **-ний** і **-тий**. Утворюються вони від дієслів так:

на **-ний**

а) писати — писаний, вживати — вживаний, сіяти — сіяний, орати — ораний, замовчувати — замовчуваний, підпалювати — підпалюваний, присмалювати — присмалюваний, цебто від дійменника відкидається наросток **-ти**, а додається **-ний** (**-н** — наросток, а **-ий** — закінчення).

б) купувати — купований, перелицювати — перелицьований, намалювати — намальований, завоювати — завойований, цебто так само, але з заміною **у, ю** в наростку на **о** (**ьо, йо**).

в) повалити — повалений, наговорити — наговорений, засвоїти — засвоєний, надоїти — надоєний, цебто таким же способом, але із вставними **е** або **є** перед **-н-** у наростку (в дієприкметниках, утворених від дієслів другої дієвідміни). Так само творяться дієприкметники і від дієслів першої дієвідміни з основою на приголосний: нести — несений, везти — везений, підгребти — підгребений.

г) зробити — зроблений, наловити — наловлений, переломити — переломлений, купити — куплений, цебто з **л** після губного звука в кінці основи перед вставним **е** в наростку.

г) з чергуванням приголосних перед вставним **е**: косити — кошаний, просити — прошений (**с** — **ш**), загрозити — загрожений, звозити — звожений (**з** — **ж**), зберегти — збережений, запрягти — запряжений (**г** — **ж**), посвятити — посвячений, викотити — викочаний, пекти — печений (**к, т** — **ч**), посадити — посаджений, скривдити — скривджений (**д** — **дж**), виїздити — виїжджений (**зд** — **ждж**), пустити — пущений, намастити — намащений (**ст** — **щ**), замести — заметаний, заплести — заплетений (**ст** — **т**), покласти — покладений, привести — приведений, красти — крадений (**ст** — **д**).

на **-тий**

а) мити — митий, бити — битий, шити — шитий, пригріти — пригрітий, дути — дутий, взути — взутий, взяти — взятий,

жати — жатий, обдерти — обдертий, підперти — підпертий. Це так творяться дієприкметники від дієслів з однокладовими коренями на -и, -і, -у, -а (-я) і -ер (корені ми-, би-, ши-, грі-, ду-, взу-, взя-, жа-, дер-). Але: даний, знаний, придбаний.

б) на -тий або на -ний від дієслів з наростком -ну-: повернути — повернутий — повернений, загнути — загнутий — загнений, покинути — покинутий — покинений, витиснути — витиснутий — витиснений, замкнути — замкнутий — замкнений, розгорнути — розгорнутий — розгорнений та ін.

Тут же форму можуть мати дієприкметники від дієслів з -оро-, -оло-: пороти — поротий — порений, молоти — молотий — мелений, колоти — колотий — колений.

Крім того, є ще дієприкметники на -лий (-ла, -ле, -лі): **прибулий, почорнілий, позеленілий, посоловілий, навислий, змарнілий та ін.** А утворюються ці дієприкметники від дієслів минулого часу (посивіли — посивілий) з допомогою наростка -л-.

Примітка 1: В українській літературній мові зовсім не вживаються форми дієприкметників на -ший, -вший та -мий, як наприклад: **минувший, прибувший, перемігший, приємлемий, виконуємий та ін.** Замість таких форм слід уживати **минулий, прибулий; той, що переміг; прийнятний, виконуваний.** Ні в якому разі не вживати **бувший**, а тільки **колишній**.

Примітка 2: Так само майже не вживаються вже в українській живій мові дієприкметники на -чий, -щий. Лише зрідка їх можна зустріти в книжній мові, але й там вони звучать уже як цілком штучні утвори (працюючий, виконуючий, практикуючий, сяючий тощо). Тож замість **воюючий, існуючий, командуючий, завідуючий** слід казати **войовничий, наявний, командувач, завідувач.** Майже всі віддієслівні слова на -чий, -щий стали звичайними прикметниками: **зрячий, ревучий, співучий, балакучий, ледачий, жагучий, пекучий, разючий, рішучий, лежачий, колючий, тямущий, роботящий, невсипущий, невмирущий, непосидящий, завидющий, пропаший, загребущий, потовкущий.**

Примітка 3: Дієприкметники з наростками -уван-, -юван-, а під наголосом -ован-, -ьован-, -йован- (виконуваний, напов-

нюваний, перелицьований, наквацьований, радійований) вживаються на означення теперішнього часу. Наприклад: **З а о х о ч у в а н і** до праці доброю платнею, ми енергійно працюємо і не відчуваємо втоми. Тут дієприкметник **заохочувані** означає теперішній час.

ВІДДІЄСЛІВНІ ПРИКМЕТНИКИ

Дієприкметники мають нахил до втрати дієслівних ознак (властивостей) і переходити до звичайних прикметників. При чому, в одних це пов'язане із частковою зміною форми (переважно в наростках), а в інших — із пересуненням наголосу. Ось приклади:

1. Дієприкметники:

св'ячений
хрищений
учений
коханий
вощений
машений
печений
варений
товчений
хвалений
мочений

Прикметники:

св'ячений
хрищений
учений
коханий
вощений
мощений
печений
варений
товчений
хвалений
мочений

Тут ми бачимо пересунення наголосу: у дієприкметників він припадає на корінь, а в прикметників на наросткове (вставне) **е**.

2. Дієприкметники:

змінений
заперечений
значений
сполучений
несполучений
недосягнений
нерозв'язаний
нестриманий
незламаний
незаперечений
непереможений
невтомлений

Прикметники:

змінний
заперечний
значний
сполучний
несполучний
недосяжний
нерозв'язний
нестримний
незламний
незаперечний
непереможний
невтомний

3. А в деяких дієприкметників при переході їх до прикметників міняється і наголос, і форма. Ось приклади:

Дієприкметники:

незрівняний
нескінчений
невтомлений
несказаний
невблаганий
непримирений

Прикметники:

незрівнянний
нескінченний
неутомлений
несказаний
невблаганний
непримиренний

Примітка: На **-мий**, як уже зазначалося, в українській літературній мові дієприкметників зовсім немає. Як залишки форм на **-мий** маємо такі прикметники (не дієприкметники): **видимий**, **відомий**, **свідомий**, **їдомий**, **знайомий**. Отже, слід рішуче уникати таких нелітературних форм, як **незаминий**, **любимий** (треба: **улюблений**), **непримиримий** (треба: **непримиренний**), **неумолимий** (треба: **невблаганний**), **невиносимий** (треба: **нестерпний**), **непростимий** (треба: **непрощений**), **непроходимий** (треба: **непрохідний**). Вислів **“Сибір неісходима”** (Т. Шевченко) — це тільки архаїзм, а не приклад для наслідування.

Вправа 96. У наведених нижче реченнях підкреслити всі дієприкметники прямою рисою, а іменники, до яких вони відносяться, хвилястою. Визначити усно рід, число і відмінок дієприкметників.

1. Вже зовсім світало, коли були зформовані піші полки (Ю. Яновський). 2. На ріці вавилонській — і я там сидів, на розбитий орган у розпуці глядів (І. Франко). 3. Неначе зачарований велетень, стояв ліс, опушений весь інеєм білим, прикритий і пронизаний наскрізь сонячним сяйвом (П. Мирний). 4. По обидва боки від дороги розстелилось поле, вкрите снігом (М. Коцюбинський). 5. З гори було видно широку долину, обставлену горами, вкриту лісом (І. Нечуй-Левицький). 6. Сиротою стоїть над шляхом хата з побитим вікном (П. Мирний). 7. І пісня і луна зникли й заглухли, неначе камінь, кинутий у криницю і який осів на скаламучене дно глибокої води (Т. Осьмачка). 8. Біля катедри поставлено довгого стола, накритого червоним сатином (Д. Гуменна).

Дієприслівник

Віддієслівні прислівники на **-чи, -ши** називаються дієприслівниками. Приклади: **співаючи, ідучи, перемігши, з'ївши** тощо.

У реченні дієприслівники означають додаткову дію, а відповідають на питання **коли?** або **як?**

1. Остюк промовчав, не називаючи себе і не розкриваючи своїх намірів (Ю. Яновський). Тут дієприслівники **називаючи** і **розкриваючи** означають додаткові дії до **промовчав**, а відповідають на питання **як?**

2. Прочитавши книгу, я повернув її до бібліотеки.

Тут дієприслівник **прочитавши** означає додаткову дію до **повернув**, а відповідає на питання **коли?** (**коли повернув? — прочитавши**).

Дієприслівники, як і дієслова, мають ознаки виду — доконаного і недоконаного. Від недоконаних дієслів творяться недоконані дієприслівники на **-чи (-чись)**: **співають — співаючи, змагаються — змагаючись**. Доконані дієприслівники творяться від доконаних дієслів: **заспівав — заспівавши, зберіг — зберігши, засміявся — засміявшись**.

Вправа 97. Списати речення. Підкреслити прямою рискою дієприслівники, а хвилястою дієслова, до яких відносяться дієприслівники. Визначити вид дієприслівників.

1. Заплющивши очі, тримаючи лівою рукою патика, маршал уявив себе в рідному Ново-Спаському (Ю. Яновський).
2. В ситнягових шапках і з ситняговими шаблоками через плече, вони сидять рядочком, по-турецьки підібгавши ноги, і дивляться на хмари (І. Багрянний).
3. Розпущу я свої думи та й не позбираю: розтеклися, сумуючи, по рідному краю (П. Куліш).
4. Помчали темні хмари далі, зоставляючи по своєму сліду воду; понеслися вони на другий край, гудучи та блимаючи (П. Мирний).
5. Ідучи додому, Гордій переходив кладку над Тясмином і побачив у воді, що на голові немає семінарського картуза. І аж зупинився від тієї несподіванки. А потім, махнувши зневажливо рукою, попростував до тітки (Т. Осьмачка).
6. Піші й кінні часто кричали, щось відповідаючи Марченкові (Ю. Яновський).
7. Картопля жовкла, не здужавши ще й зацвісти (І. Франко). Так тікає звір, зачувши постріл (Ю. Яновський).

ТВОРЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ, ЇХ УЖИВАННЯ І ПРАВОПИС.

Дієприслівники на **-чи** творяться від недоконаних дієслів теперішнього часу: **несуть — несучи, бачать — бачачи, возять — возячи, доять — доячи**. Отже, при творенні цих дієприслівників відкидається **-ть** від форми третьої особи множини і додається **-чи**.

Дієприслівники на **-ши** творяться від дієслів доконаних ось так: до форми минулого часу в чоловічому роді однини додається **-ши**: **заріс — зарісши, приніс — принісши, зварив — зваривши**.

Однак зрідка вживаються і недоконані дієприслівники на **-ши**: **бувши, мавши, бачивши**.

Наприклад: А я.. не бачивши тебе, цяце, й разу та й по-вирив тупорилим твоїм віршомазам (Т. Шевченко).

Дієприслівники на **-чи** (недоконані) означають у реченні додаткову дію, яка відбувається одночасно з головною. Приклади: 1. Наближаючись до берега, пароплав дає один за одним гудки. Тут дієприслівник **наближаючись** (додаткова дія) вжитий на означення одночасності з головною дією **дає** — в теперішньому часі.

2. Так розмовляючи, вони дійшли до валки підвід (Ю. Яновський). — Тут дієприслівник **розмовляючи** означає дію, одночасну з головною дією **дійшли** — в минулому часі.

3. Я газету прогляну, їдучи в трамваї. — Тут дієприслівником **їдучи** підкреслено одночасність із головною дією **прочитаю** — в майбутньому часі.

Отже, дієприслівники на **-чи** означають у реченні додаткову дію, яка відбувається одночасно з дією головною — в теперішньому, минулому і майбутньому часах.

А дієприслівники на **-ши** (доконані) означають додаткову дію, яка відбулася або відбудеться раніше за дію головну. Приклади: 1. Чого тільки не передумала Ніна, лишившись на самоті (А. Любченко). — Тут дієприслівник **лишившись** означає дію, яка відбулася раніше за дію головну (**передумала**), — у минулому часі.

2. Перепливши річку, ми посідаємо в затишку напроти сонця. — Тут дієприслівник **перепливши** означає майбутній час, бо

він указує на додаткову дію, яка відбудеться раніше за головну дію (посідаємо) — у майбутньому часі.

Слід пам'ятати, що дієприслівники завжди кінчаються тільки на **-и**: працюючи, снідаючи, сівши, принісши.

Недоконані дієприслівники перед **-чи** завжди мають той самий голосний, що й дієслово в третій особі множини: **помагають** — **помагаючи**, **кажуть** — **кажучи**, **світять** — **світячи**, **мережать** — **мережачи**, **сміються** — **сміючись**, **котяться** — **котячись**.

Вправа 98. Утворити дієприслівники на **-чи** від таких діємників: оповідати, молитися, перегортати, сипати, боротися, стояти, садити, мріяти, косити, возити, пити, жити, котити, молоти, снідати, обідати, вечеряти, забавлятися, дути, стригти, перекладати, класти, сушити, виглядати, годувати. І на **-ши**: спекти, з'їсти, піймати, замести, погасити, написати, сісти, заїхати, покласти, налити, вилити, заморозити, перемогти, зарости, насікти, брати, переказати, взяти, попектись, спійматися.

Прислівник

Невідмінювані повнозначні слова, що показують ознаку дії або вказують на обставини, за яких дія відбувається, називаються **прислівниками**.

Приклади: 1. Брати гомоніли **широ, сердечно** (І. Багрянний). 2. **Навкруги** вагона був стукіт, брязкіт, співи полків і сотень (Ю. Яновський). 3. **Недавно** я поза Уралом блукав і Господа благав... (Т. Шевченко).

У першому реченні прислівники **широ, сердечно** показують ознаку дії (**гомоніли**). Ці прислівники відповідають на питання **як?**

У другому реченні прислівник **навкруги** вказує на те, де відбувається дія, цебто прислівник **навкруги** є обставиною місця. Такі прислівники відповідають на питання **де?** (**навкруги, далеко, близько, скрізь, угорі, там, тут і т. д.**).

У третьому реченні прислівник **недавно** вказує на час, коли відбувалася дія (**блукав**). Отже, **недавно** — це обставина часу. Прислівники, що означають обставини часу, відповідають на питання **коли?** (**недавно, давно, учора, сьогодні, тепер, колись, завжди і т. д.**)

У реченні прислівники звичайно відносяться до дієслів (**широ** — до **гомоніли, навкруги** — до **був, недавно** — до **блукав**), рідше — і до прикметників та прислівників.

Наприклад: 1. Він зробив гарний паркан, але **занадто** низький. 2. Вже давно пішов Анатолій, вже зовсім пізно (Леонід Лиман).

У першому реченні прислівник **занадто** відноситься до прикметника **низький**, а в другому прислівник **зовсім** відноситься до прислівника **пізно**.

Крім наведених прикладів, де прислівники відповідають на питання **як? де? коли?**, ще є прислівники, які відповідають на питання **куди?** (до дому, вгору, туди та ін.), **звідки?** (з гори, звідусіль, знизу та ін.); **відколи?** (з ранку, звечора, віднині та ін.); **з якою метою?** (навмисно, наперекір тощо) та на інші питання.

Вправа 99. Списати всі речення, підкреслити прислівники прямою рисою, а слова, до яких ті прислівники відносяться, — хвилястою. Над кожним прислівником поставити відповідне питання.

1. Весілля справили по-старосвітському. Дружки летіли верхи на конях по вулиці, на руках білили хустки. По дорозі хутко шикувалися заслони, щоб перепинити молодих і вимагати викупу. 2. Навкруги нас із Макаром зібрався натовп. Регіт поставав після кожного слова салдата, що поступово входив у ролю і пускався в плач. 3. Залізничний насип переходив уперек долину... партизани перебігали з місця на місце, стріляючи вгору на честь гостей. (За Юрієм Яновським).

СТУПЕНЮВАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Прислівники, утворені від якісних прикметників, також ступенюються — мають вищий і найвищий ступінь, як і прикметники. Ступенюються лише ті прислівники, що кінчаються на **-о** та **-е**: **тепло, холодно, добре, байдуже**.⁴

Ось приклади на ступенювання прислівників: **тепло** — **тепліше** — **найтепліше**; **холодно** — **холодніше** — **найхолодніше**; **байдуже** — **байдужіше** — **найбайдужіше**; **смачно** — **смачніше** — **найсмачніше**.

Як і прикметники, деякі прислівники мають форму вищого і найвищого ступеня від іншого кореня: **добре** — **краще** —

найкраще; мало — менше — найменше; погано — гірше — найгірше.

Щоб не поплутати прислівників з формою прикметників середнього роду, треба перевірити, на яке питання відповідає те чи те слово. Наприклад: 1. В гурті діти бавляться **веселіше**. 2. Коло матері дитя завжди **веселіше**.

У першому реченні слово **веселіше** відповідає на питання **як?**, отже там воно — **прислівник**, а в другому таке саме формою слово вже відповідає на питання **яке?**, отже тут воно — **прикметник**.

Вправа 100. Утворити вищий і найвищий ступінь від таких прислівників: ясно, видно, давно, мокро, сухо, високо, близько, легко, чисто, багато, близько, гарно, вузько, широко, сумно, радісно.

ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ І ЇХ ПРАВОПИС

Прислівники творяться від різних частин мови. Найпростіший спосіб творення прислівників — це вживання застиглих форм іменників, прикметників, займенників чи дієслів. Наприклад: **гуртом, риссю, живцем, кінець-кінцем; темно, прикро, байдуже; самотою, всіляко, сам-на-сам; мовчки, сидьма, мішма.**

Але найбільше прислівників утворилося від різних частин мов з допомогою прийменників, які стали приростками. Ось приклади утворення прислівників від різних частин мови з прийменниками, які пишемо разом.

1. Від іменників з прийменниками: **безвісти, вбік, ввечорі, вголос, вгорі, вгору, вдень, взагалі, взимку, відразу, вкрай, вкупі, влітку, внизу, вночі, восени, впень, вперед, впоперек, враз, вранці, всередині, вслід, догори, додолю, додому, докупи, збоку, зверху, звечора, знизу, зранку, зсередини, набік, надвечір, назустріч, нанівець, напам'ять, опівночі, позаду, поночі, посередині, скраю, спереду, спочатку, спросоння, сп'яна** та багато інших.

2. Від прикметників з прийменниками: **віддавна, востаннє, згарячу, зліва, знову, зрідка, напевне, нарізно, нашвидку, помалу, потихеньку, сповна, справа** та інші.

3. Від числівників з прийменниками: вдвоє, втроє, вчетверо, вдесятеро, надвоє, натроє, насемеро, вперше, вдруге, удвох, утрьох, спершу, водносталь, заодно, поодинці, подвійно, потрійно, двічі, тричі, одинцем та ін.

4. Від займенників з прийменниками: втім, за що, зовсім, нащо, навіщо, передусім, покищо, потім та інші.

5. Від прислівників з прийменниками (приростками): відколи, віднині, відтепер, відтак, відтам, наскрізь, назавжди, насправді, подекуди, понині, позавтра та ін.

6. Від дієслів: нема, мабуть, мимохить, врозсип, врозтіч та інші.

7. Від будь-якої частини мови з кількома прийменниками: вдосвіта, вздовж, вповдовж, завбільшки, завглибшки, завдовжки, завтовшки, завширшки, завчасу, навзник, навскач, навскіс, навшпиньки, напередодні, наприкінці, позавчора, попідтинню, спозаранку, спроквола та ін.

8. Від кількох основ з прийменниками чи без них: босоніж, водночас, горілиць, ліворуч, мимоволі, мимохить, насамперед, натщесерце, нашвидкуруч, обабіч, обіруч, очевидно, повсякчас, праворуч, привселюдно, споконвіку, стрімголов, тимчасово, чимдуж, чимраз, воднораз.

9. Від будь-якої частини мови з частками ані-, чи-, що-, як-, де-, аби-, -що: аніскільки, аніскільки, анітрохи, анічирк, анічогісінько, чимало, щовечора, щогодини, щодалі, щодня, щодуху, щонайдужче, щосили, щоразу, щороку, щоправда, якомога, якраз,деколи, абияк, абиколи, покищо, тількищо та інші.

Через ризку пишемо:

1. Прислівники, утворені від прикметників або займенників з прийменником по-. Наприклад: по-справжньому, по-українському, по-новому, по-дитячому, по-моєму, по-людськи, по-друзьки та ін.

2. Прислівникові сполучення: ген-ген, де-де, ледь-ледь ледве-ледве, далеко-далеко, тихо-тихо, ось-ось, от, от, будь-що-будь, віч-на-віч, всього-на-всього, коли-не-коли,

де-не-де, десь-не-десь, як-не-як, день-у-день, рік-у-рік, раз-у-раз, раз-по-раз (повторення того самого слова і в тій самій формі); давним-давно, помалу-малу, рано-вранці, рано-ранесенько (повторення того самого слова в різних формах); часто-густо, любо-дорого, гидко-бридко, більш-менш, видимо-невидимо, вряди-годи та інші.

3. Складні прислівники з **будь-**, **казна-**, **хтозна-** та ін.: **будь-як**, **будь-коли**, **будь-куди**, **будь-де**, **казна-де**, **хтозна-як** та ін.

ЯК ВІДРІЗНИТИ ПРИСЛІВНИКИ ВІД ОДНОЗВУЧНИХ ВІДМІНЮВАНИХ СЛІВ

В українській мові є чимало однозвучних з прислівниками слів — іменників, прикметників, числівників та займенників з прийменниками, що у вимові нічим не відрізняються від прислівників, хоч їх писати слід тільки нарізно.

Наприклад: 1. Літак наближався до **гори** Арагат. 2. Всі піднесли руки **догори**.

У першому реченні **до гори** — це іменник з прийменником, тому пишемо їх нарізно, а в другому **догори** — прислівник. До іменника з прийменником можна поставити питання **до чого?**, але до прислівника **догори** можливе тільки питання **куди?** чи **як?** Крім того, між прийменником та іменником у першому реченні можна поставити якесь інше слово (до **відомої** гори, до **високої** гори), але ніякого слова не можна вставити між приростком **до** і словом **гори** в другому реченні.

Ось ще кілька прикладів.

Прислівники:	Однозвучні слова:
Діти поприходили вже додому .	Діти підступили ближче до дому церковного.
Мене попередили востаннє , що бібліотечні книги мушу повернути негайно.	Я сів в останнє крісло.
Така пригода сталася зі мною вперше .	Голубка сіла в перше гніздо.

Вправа 101. Скласти речення з такими прислівниками: наввипередки, разом, по-своєму, вперед, вряди-годи, додому, додолу, день-у-день, голіруч, пішки, верхи, гуртом, щодня, якнайкраще, будь-коли, десь-не-десь.

Вправа 102. Переписати і слова, що в дужках, написати так, як потрібно — разом, через ризку (якщо прислівники) або окремо.

1. Чи є що краще, лучче в світі, як (у, купі) жити, братам добрим добро певне пожить, не ділити? (Т. Шевченко).
2. Це все (на, вік) зосталось у моїй душі (О. Кошиць).
3. Куток той родючий, залюднений (з, давна), нині багнищем лежить (М. Зеров). 4. (У, перше) там мені суворії питання перед очима стали без покрас (Л. Українка). 5. (У, слід) їй підіймалась хмара пилу; їздовий гнав коней (в, чвал), ніби (з, у, мисне), щоб не дати змоги Андрієві роздивитися на своє рідне місто (І. Багряний). 6. Зерно (у, купах) пріло під дощем (Ю. Клен). 7. І наші молоти гриміли (раз, у, раз). (І. Франко). 8. А всім нам (в, купі) на землі єдинодуміє подай і братолюбіє пошли (Т. Шевченко). 9. І верховіттям тонкії тополі кивають (з, тиха), шепотять (по, волі) (Л. Українка). 10. Вийшов битись (сам, на, сам) (І. Котляревський). 11. Слава тобі, Господи, — і (сього, дні) зійшло сонце (Т. Осьмачка). 12. Як маю я журитися, докучати людям, піду собі (світ, за, очі) (Т. Шевченко). 13. Господар походжає (по, своєму) полі. 14. Цю казку кожний (по, своєму) зрозумів. 15. (У, день) було тепло, а (в, ночі) й мороз придавив. 16. До нас прийшли гості (в, день) мого народження. 17. Цього вірша я маю вивчити (на, пам'ять). 18. Не покладаючись (на, пам'ять), я все записую.

Прийменник

Прийменник — це службова частина мови. Як і всі слова, що належать до службових частин мови (прийменники, сполучники, частки), **прийменники не відмінюються.**

Прийменники вживаються з непрямыми відмінками іменників (при іменниках — тому й називаються прийменниками), деякими займенниками, а також із кількісними числівниками та іншими словами, вжитими в значенні іменників.

Приклади:

І. 1. Від міста до лісу — пів години їхати. 2. Діти вийшли з хати, посідали **на** траві та й слухають соловейка.

Тут прийменники вжито при іменниках — від міста, до лісу, з хати, **на** траві.

II. 1. Колись у мене був мудрий песик. 2. Я завжди брав його з собою, коли йшов гратися. 3. Про кого ти думаєш? Тут прийменники вжито з займенниками — у мене, з собою, про кого.

III. 1. Вісім ділиться на чотири, а дев'ять — на три. 2. Дідусь розмовляє з малим.

А тут прийменники вжито з числівниками — на чотири, на три; з прикметником, що має значення іменника, — з малим.

Прийменники бувають прості і складні. Наприклад: у, до, з, на, по, без, над, під та ін. — це прості прийменники; поміж, попід, понад, поперед, задля, поза, з-під та ін. — це складні прийменники.

ПРИЙМЕННИКИ І ВІДМІНКИ

1. З родовим відмінком вживаються прийменники без, біля, до, від, з, із, зі: без хліба, біля моря, до Австралії, від брата, з води, із снігу, зі шкіри.

2. Із знахідним — через, попри, повз: через дорогу, попри хату, повз мене.

3. З орудним — попід, поза, перед: попід горою, поза плечима, перед носом.

4. З місцевим — о, об, при, на, в: о п'ятій годині, об одинадцятій годині, при матері, на вулиці, в кишені.

5. Деякі прийменники вживаються то з одним, то з другим відмінком.

Наприклад: у (в) — у мене, у сестри, в Оксани (род. відмінок); у люди, в поле, в неволю (знахідний); у школі, в огірках, в сім'ї (місцевий);

Із (з, зі), за — із двору, з автомобіля, зі стріхи, за царату, за старих часів (родовий); із м'ясом, з маслом, за містом (орудний); з тисячу, з тиждень (знахідний);

Під — під голову (знахідний); під головою, під дубом (орудний);

По, об — по воду, по гриби, по коліна, об землю (знахідний); по траві, по снігу, по небу, по голові, об одинадцятій годині (місцевий).

Вправа 103. Списати, підкреслити всі прийменники і позначити над ними, з яким відмінком іменника (займенника) вони вжиті.

I. 1. Хтось у сінях зашамотів, а потім постукав у двері; зі стуку знати було, що в сінях мужчина (За І. Багряним). 2. Оті прямиї колоски — зовсім пустісінькі, ростуть на ниві даром (Є. Гребінка). 3. Не в тім сила, що кобила сива, а в тім, що не везе (Приказка). 4. Біля воріт горіли два ліхтарі (Марко Вовчок). 5. Хлюпошуться качаточка поміж осокою. А качечка впливає з качуром за ними, ловить ряску, розмовляє з дітками своїми (Т. Шевченко).

II. 1. Віз сам котиться з гори. 2. Від Різдва до Великодня місяців зо три обо чотири буде. 3. Діти по воді ходили і по пояс мокрі були. 4. Котик заліз під стіл і бавиться там з мишкою.

Вправа 104. Скласти речення, вживаючи прийменники: для, до, під, із, за, по, на, в, при, понад, попри, з-за, з-під, повз.

ІНШІ ВІДОМОСТІ ПРО ПРИЙМЕННИК

1. Прийменники можуть стояти безпосередньо перед тими словами, з якими їх ужито, або й далі від них, цебто між іменником (займенником, числівником) і прийменником можуть стояти інші слова.

Приклади: 1. Коник стрибає по т р а в і. 2. Коник стрибає по зеленій т р а в і.

У першому реченні прийменник стоїть безпосередньо перед іменником (по т р а в і), а в другому між прийменником і іменником стоїть прикметник (з е л е н і й).

2. Прийменники пишуться окремо від тих слів (відмінюваних), з якими їх ужито.

Приклади: У неділю зібралася за столом вся родина.

3. Приростки (префікси) пишуться разом із словами — дієсловами, прислівниками, прикметниками, іменниками: упіймати, заспівати, підказати, побачити; угорі, замолоду, повільно; безмежний, підземний, подорожній; пошана, розмова, підмога.

4. Складні прийменники пишуться разом (по-між, попри, понад та ін), а виняток становлять ті, що мають на початку з (із): з-за, із-за, з-під, з-поміж, з-перед та ін.

Вправа 105. Списуючи, розкрити дужки, а слова, що в дужках, написати разом (якщо вони приростки) чи окремо (якщо вони прийменники).

1. Я (на)гору круту, крем'яную буду камінь важкий пі-
діймать (Л. Українка). 2. Бродить ніч (по)вулицях зимових,
(у)провулках вітром (за)вива (В. Сосюра). 3. (В)стане слав-
на Мати-Україна, щаслива і вільна, (від)Кубані аж (до)Сяна-
річки — одна (не, роз)дільна! (І. Франко). 4. Стоїть гора
високая, (попід)горою гай (Л. Глібов). 5. Сонце (за)ховалось
(за)хмару. 6. Я (на)малював зайця (на)стіні. 7. Вивірка (по)
казалась (із)дупла, (по)бачила людей і (з)нову (за)ховалась.
8. Ми (під)бігли (під)міст, а вони (за)ховались (за)кушем.

Сполучник

Сполучник — це службова частина мови. Сполучниками з'єднують слова і речення.

Приклади: 1. Мати одягла і нагодувала дітей. 2. Сонце і вітер висушили землю. 3. Учитель читає, а учні слухають.

У першому реченні сполучник і з'єднує два дієслова (два присудки) — одягла і нагодувала; у другому — два іменники (два підмети), цебто сонце і вітер; а в третьому сполучник а з'єднує два речення — учитель читає (одне речення) і діти слухають (друге речення).

Сполучники бувають прості і складні. Наприклад, **і, й, та, а, але, бо, що, як** — це прості сполучники, а **щоб, якби, якщо, теж, немов, ніби,неначе, аби, отже, зате, проте** — складні.

Вправа 106. Списати подані нижче речення. Підкреслити в них сполучники. Назвати усно слова чи речення, що їх ті сполучники з'єднують.

Над усім тим морем хат і хаток, будинків і будиночків, димарів, різнокольорових дахів, дерев'яних та залізних парканів і тинів та загат височіє аж десять церков... Минають роки, міняються уряди. Ті уряди прибивають на рогах вулиць і провулків свої назви, намальовані на блясі, але бляха ржавіє, назви стираються або линяють від сонця, вітрів та дощів, — і вони забуваються, а живуть старі, прадідівські назви... (За І. Багряним).

Частка

Частки — це також незмінні слова (слівця). Вони надають словам або реченням додаткові (часткові) відтінки значення.

Найуживаніші частки такі: **би, б, же, ж, аж, хіба, невже, лише, тільки, не, ні, аби, будь, небудь, ся, сь, де, як.**

Приклади: писав **би**, читала **б**, казав **же** я тобі, казала **ж**, **хіба** ти не чуєш?, **невже** ти не бачив?, **лише** (лишень) раз бачив, **тільки** раз їздив, **абищо, будь-хто, хто-небудь**, граються, **gratis, дехто, якнайкраще.**

Заперечні частки НЕ і НІ

1. Ч а с т к и **НЕ** пишуться р а з о м:

а) якщо дане слово без неї не вживається: **неборак, небіж, неук, невіглас, ненависть, невід, невгамовний, ненаситний, невтямки, небавом** та ін.;

б) якщо те слово можна замінити близьким щодо значення словом без не-: **нещастя (біда), неволя (рабство), недруг (ворог), невеликий (малий), небагато (мало)** і т. д.

2. Ч а с т к у **НЕ** пишуть окремо:

а) якщо в реченні дається протиставлення: **1. Не правду він говорить, а вигадки. 2. Не далеко їдемо, а близько;**

б) якщо **НЕ** стоїть перед дієсловом або дієприслівником: **не плаваю, не розумію, не їм, не п'ю, не оглядаючись, не впіймавши.**

Винятки: **ненавидіти, нездужати, нехтувати, недомагати**, бо ці слова без **НЕ** не вживаються, а ще такі слова, як **недобачати, недочувати, недоїдати** та ін.

3. Ч а с т к у **НІ** пишуть р а з о м:

а) з займенниками: **ніхто, ніщо, ніякий, нічий;**

б) з прислівниками, як **ніде, нізачо, нізвідки, ніколи, нікуди, нінащо, ніскільки, ніяк, ніяково, ніби, нібито, нівроку;**

в) з деякими іменниками і прикметниками: **нісенітниця, нікчема, нівечення** (ці іменники без **НІ** не бувають), **нікчемний, нікудишній, нічогенький.**

4. Ч а с т к у **НІ** пишуть окремо:

а) якщо між **НІ** і займенником є прийменник: **ні до кого, ні до чого, ні з ким, ні про що** та ін.;

б) в усіх інших випадках: **ні один; ні вдень, ні вночі; ні риба, ні м'ясо** і т. д.

Вправа 107. Списати і підкреслити частки.

1. Як жити хочеться! Несказано, безмірно...

Не надивився я ні на зелену землю,

Ні на далекі сині небеса...

Я не наслухався ні шуму рік широких,
Ні шелесту лісів дрімучих, темних,
Ні голосу пташок, що вихваляють світ
(О. Олесь)

II. 1. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали (М. Коцюбинський). 2. Тебе я слухала б довіку, куме мій, аби б хотів співати (Л. Глібов). 3. І всі однаково заходять у покої, аби-но з гаманцем (М. Рильський).

III. Хіба ти не чув, що лише до четвертої години працюємо? А я аж чотири рази був на пляжі цього тижня. Косив би циган сіно, тільки ж біда — коса не слухається.

Вигук

Вигуком називається незмінна частина мови, якою висловлюють почуття, оклики, звуконаслідування тощо.

Наприклад: 1. Ох, як весело на світі, як весело стало (Т. Шевченко). 2. Та гей, бики, чого ви стали? (С. Руданський). 3. Тільки цап стрибне у панський сад, на шиї дзвін дзень-дзень (Є. Грибінка).

Ось найуживаніші вигуки:

- а) вигуки, якими висловлюють почуття — ой, ох, ах, ага, о, овва, ех, ух, гура, пхе та інші;
- б) вигуки, якими висловлюються оклики — гей, агонь, соб, цабе, геть (гетьте), цить (цитьте), ну, гайда, киш, гуйда, брись, гиля та інші;
- в) вигуки звуконаслідувальні — дзень-дзень, гав-гав, ку-ку, бе-е-е, ме-е-е, няв, с-с-с та інші.

Вправа 108. Переписати і підкреслити вигуки. Пояснити усно, що кожним із вигуків висловлено.

1. Ну, збирайтесь, хлопці, прощайтесь з дівчатами та й гайда (М. Старицький). 2. Еге, минулося моє (М. Коцюбинський). 3. Гу-гу-гу в дворі гуділо (І. Франко). 4. О, не забуду я тих днів (Л. Українка). 5. Ах, як тут темно (М. Коцюбинський). 6. Ой, гиля-гиля, гусоньки на став (Нар. творчість). 7. О, тихі хутори, великі у малому! (П. Куліш). 8. Заридала Катерина та бух йому в ноги (Т. Шевченко). 9. Ну, хіба ви не розумієте? (І. Багряний). 10. Гетьте, думи, ви хмари осінні! (Л. Українка).

З М І С Т

Стор.

Вступ 3

ФОНЕТИКА

Звуки і літери	4
Голосні і приголосні звуки	5
Наголос. Правопис ненаголошених Е, И	6
Голосні звуки. Чергування О, Е з І	7
Чергування І — Й, У — В	9
Приголосні звуки	11
Склад. Перенесення слів	17
Вживання апострофа	18
Правопис чужомовних слів	20

МОРФОЛОГІЯ

Будова слова. Основа і закінчення	22
Складні слова	26
Частини мови. Назви частин мови	28
Іменник	29
Перша відміна іменників	36
Друга відміна іменників	40
Третя відміна іменників	54
Четверта відміна іменників	57
Прикметник	59
Числівник	70
Займенник	80
Дієслово	91
Поділ дієслів на дієвідмини	95
Правопис дієслів першої та другої дієвідмини	97
Третя дієвідміна	105
Умовний спосіб	106
Наказовий спосіб. Творення і вживання наказового способу	107
Дієприкметник	110
Віддієслівні прикметники	113
Дієприслівник	115
Прислівник	117
Прийменник	122
Сполучник	125
Частки	125
Вигук	127